

שער רביעי

שנות השלושים והלאה: מו"לות אקדמית-מוסדית, מו"לות מצנטית והדרות הראשונים בשושלות המו"לים של משפחות שוקן וזמורה

לא למען הרווחים: המו"לות האקדמית והמו"לות המשפחתית המצנטית

שער זה יעסוק בשני מודלים של מו"לות, שהתפתחו בארץ בשנות השלושים, וכל אחד מהם כרוך בתחום מסויים של הספרות. המשותף לשני המודלים הוא הרצון להרבות ספרים משובחים בלי ציפיות להתבססות כלכלית על הכנסות ממכירתם. המודל האחד הוא המו"לות האקדמית בתחום ספרי העיון והשני, בתחום הספרות היפה, הוא המו"לות המצנטית, בה בעל הון תומך ביוצרים ללא כוונות רווח כספיים ממש.

את המודל הראשון נדגים באמצעות שלוש הוצאות ספרים אקדמיות: הוצאות מאגנס, מוסד הרב קוק ומוסד ביאליק. הראשונה היא הוצאת ספרים אוניברסיטאית, ובה החלה המו"לות האקדמית העברית את דרכה, כשקמה ליד האוניברסיטה העברית ב-1929. שתי ההוצאות האחרת בהקשר זה – מוסד ביאליק ומוסד הרב קוק – קמו כמוסדות של ההסתדרות הציונית זמן קצר לאחר פטירת האישים, שהם קרויים על שמם (ביאליק נפטר ב-1934, הרב קוק ב-1935). בראש מעייניהם של בתי ההוצאה הללו עומדים ספרות העיון בת הזמן וכינוס אוצרות התרבות מדורות קודמים. לצורך זה מושהים, במקרים רבים, השיקולים הכלכליים לטובת החשיבות של הטקסטים, שהם מוציאים לקידום המדע והתרבות. מגמה זו הולכת ומשתנה אך עדיין היא נותנת הטון באידיאולוגיה של ההוצאות.

לאידאולוגיה זו קווים משותפים רבים עם שתי ההוצאות המשפחתיות בהן עוסק פרק זה. תולדותיהן כרוכות בשני סיפורי-משפחה בולטים בעולם המו"לות העברית. סיפורים אלו מדגימים תהליכים בספרות היפה, בהוצאה לאור בכלל ובהתפתחות המו"לות העברית. הסיפור הראשון – סיפור של משפחת שוקן

בעולם ההוצאה לאור – מתחיל בקשר שבין שלמה זלמן שוקן¹ ובין שמואל יוסף עגנון משנת 1915 ואילך ונמשך בהקמת הוצאת שוקן בברלין בשנת 1931 ובעלייתה של ההוצאה ארצה ב-1935. כאן מסר ש"ז שוקן את ניהול ההוצאה לידי בנו, גרשום (גוסטב) שוקן, כשהוא עצמו הקים סניף של ההוצאה בניו יורק. המשך השתלשלות קורותיה של הוצאה זו בדורות שלאחר גרשום שוקן – בתו, רחלי אידלמן, ובתה, נינתו של שלמה זלמן שוקן, יעל הדס – מתרחק מהמודל המצנטי שאפיין את הוצאת שוקן במקורה, ועליו יורחב בשער השביעי העוסק במודלים שהתפתחו בשנות השבעים. בשולי קורותיה של הוצאת שוקן בדורות הראשונים נביא סיפור נוסף, הכרוך בו – סיפורו של בית הוצאה פרטי מיוחד במינו, "ספרי תרשיש", שהוקם על-ידי משה שפיצר שהיה עורך ומנהל בהוצאת שוקן, ובית ההוצאה שלו פעל בירושלים בשנים 1940–1982.

במקביל, נגולל את הסיפור של הוצאה משפחתית נוספת, הוצאת זמורה ובתי ההוצאה שהקימה, מחברות לספרות וזמורה (בצירוף זמורה-ביתן ובגלגוליו). תחילתו בייסוד כתב-עת והוצאת הספרים בשנת 1940 בתל-אביב בידי ישראל זמורה. כמו בסיפור של שושלת שוקן, גם סיפור הדור הבא במשפחת זמורה יובא בשער השביעי, שיגולל את תולדות המודל המו"לי שהנחה את בנו של ישראל זמורה, אהד, שהיה לשותף ביצירת הוצאת הספרים הגדולה "זמורה-ביתן-מודן". מכאן, בדור הבא בהוצאה, בנו של אהד, ערן זמורה, שנטל חלק בהקמת אחד מתאגידי המו"לות הגדולים בישראל, שחיבר את "זמורה-ביתן-מודן" עם הוצאת כנרת.

גלגוליהם של סיפורים אלו – סיפורי ההוצאות הכרוכות במשפחות שוקן וזמורה, ובתי ההוצאה תרשיש, מאגנס, מוסד הרב קוק ומוסד ביאליק – ויחסיהם של ההוצאות עם הוצאות פרטיות אחרות מצד אחד ועם הוצאות פועליות

¹ לאורך הספר אשתמש בשם שלמה זלמן שוקן או בקיצור השם, ש"ז שוקן, לפי השימוש השגור יותר בעברית למרות שבמקומות רבים, ובכללם אלו המתייחסים לשמו בלע"ז מופיע שמו כזלמן שוקן (Salman Schocken) בלי שמו הפרטי הראשון.

ממסדיות מצד שני, מתווה, בזעיר אנפין, את סיפורה של המו"לות העברית בארץ-ישראל מסוף שנות ה-30 של המאה ה-20 עד לימינו. כאמור, בהתאם למגמת ספר זה – הצגה התפתחותית-דיאכרונית של הדרך אשר עשו הוצאות הספרים לאור המגמות בשוק הספרים העבריים בישראל – יסופרו כאן במלואן תולדות ההוצאות האקדמיות, שאנו עוסקים בהן, מפני שהשינויים שחלו בהן במהלך השנים הם מינוריים יחסית ועיקר צביונן נותר לאורך השנים כפי שהיה בתקופה הנדונה פה (הוא הדין ב"ספרי תרשיש"), ואילו סיפורי ההוצאות של משפחות שוקן וזמורה וגלגוליהן יסופרו כאן מראשיתם ועד תחילת שנות ה-70, והמשכן יבוא בהקשר לתקופות הבאות והנושאים העומדים על פרקיהן.

הוצאת שוקן: הדור הראשון בשושלת של עסקים ותרבות²

כדי לספר את סיפור של ההוצאה נפתח בציון כמה נקודות בסיפור חייו של האיש שהקים אותה. שלמה זלמן שוקן (1877–1959) נולד כבן השישי, בן הזקונים, במשפחתו במרגונין שבפרובינציית פוזן שפרוסיה (כיום פולין) ונקרא על שם דודו של אביו, שלמה זילבר. החינוך שקיבל בבית היה יהודי מסורתי והוא למד בחדר. פרנסת הבית הייתה החנות של אביו, יצחק, והוא סייע בחנות (דוד, 2003).³ בבית הספר היסודי נחשף לספרות הילדים הכללית (קארל מאי וז'ול ורן) והחל לגלות את ספרות המערב. בשל המצוקה הכלכלית של הוריו ובשל העובדה שרק מעטים המשיכו את לימודיהם ועברו מבית הספר היסודי לגימנסיה הוא נאלץ להתפתח כאוטודיקט. מהשכר הנמוך שהרוויח הוא רכש ספרים, בעיקר מהדורות עממיות

---

² המחבר מודה לחנה קליימן על עבודת התחקיר, ששימשה בסיס לפרק זה.
³ מקורות חשובים על חייו של ש"ז שוקן הם הפריטים הבאים שהסקירה מבוססת עליהם:
א. ספרו של אנתוני דוד: דוד, א. (2006). **ספר המעשים: חיי זלמן שוקן**. תל-אביב: שוקן. הספר יצא באנגלית שלוש שנים קודם לכן בשם "The Patron".
ב. עבודה תזה חשובה על ראשית המו"לות של משפחת שוקן: שפר, ז. (תשנ"ה). **תולדות אוסף הספרים של זלמן שוקן 1877–1959**. עבודה לשם קבלת תואר שני, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

שיצאו כחברות זולות בכריכה רכה. בן 14 עזב את עיר הולדתו ועבר לשמש כשוליה בחנות בעיר בשם סמוצ'ין אבל הוא המשיך לקרוא ולהתפתח במקביל לשגרת חייו. ב-1895, כשהגיע לגיל 17, עבר לעיר גנזן והחל לעבוד אצל סיטונאי בדים. בעיר זו, על מסילת הרכבת לברלין, חווה את החיים בעיר בה מתנהלים חיי תרבות ובה ספריות שירו את צמאונן.

בתקופת בה שהה בעיר גנזן, בשנים 1895–1898, התפתח כאדם בעל חושי מסחר חדים לא פחות משהתפתח כאוטודידקט. משם עבר לגור בברלין וגם כאן מצא עבודה בחנות של סיטונאי בדים, וגם כאן את רוב משוכרות הוציא על רכישת ספרים. שוקן אומנם ניצל את הנגישות לספרים זולים, לבתי הקפה עם העיתונים, וכרטיסי התיאטרון במחירים נמוכים, כדי להרחיב השכלתו אך לא הצליח להשתלב בחברה, למרות שליהודי גרמניה היה מעמד בתוכה, מפני שזן התייחסה בזלזול ליהודים שהגיעו מן המזרח, אוסטיוודן.

בהקשר לטקסטים ציוניים יצויין כי כבר בגיל עשרים קרא את ספרו של תאודור הרצל, "מדינת היהודים", וכן טקסטים של מקס נורדאו ודו"חות מהקונגרס הציוני הראשון, שהתקיים בבזל ב-1897. למרות שחשב ש"חלומו של הרצל על רפובליקה יהודית במדבר הוא בדיחה" (דוד, 2006: 51), הוא ראה בציונות שאיפה לרנסנס רוחני של יהודי גרמניה, בין השאר, ושיבה למקורות התרבות היהודית, אך לא לדת היהודית. הוא דגל בפתיחות כלפי המסורת של יהודי מזרח אירופה ובדחייה מוחלטת את היהדות הגרמנית המתבוללת (לאור, 19/7/91).⁴

שוקן הרחיב את קריאתו בהיסטוריה, בספרות יהודית ובטקסטים על הציונות. במהלך השנים התאמץ ללמוד עברית ולשם כך קרא ספרי היסטוריה, שפה וספרות בעברית, בעזרת מורה פרטי. שוקן הושפע גם מקריאת "סיפוריו של

---

⁴ מאמרו של דן לאור שהתפרסם בעיתונות היומית שופך אור על מגמותיו של ש"ז שוקן: לאור, ד. (1991, יולי 19). "בחנותו של מר שוקן". **הארץ**, עמ' 9 א'.

הרב נחמן" שכתב מרטין בובר, ספר שהוביל אותו להתעניינות ולהתמודדות מחודשת עם היהדות ועם הציונות. כך כתב שוקן לבובר: "על ידי קריאת ספרך על רבי נחמן הושפעתי מאוד לפני כמה שנים מאז הפכתי להיות שוב יהודי חי" (שפר, תשנ"ה: 21).

לעסקי המסחר נכנס שוקן דרך אחיו שמעון, שקיבל משרת ניהול בחנות בצוויקאו (עיר מכרות במזרח גרמניה, דרומית לליפציג), שהייתה בבעלות של יהודי בשם אורי מפוזן, בעל חנות מלייפציג שביקש להתרחב. שמעון שוקן חשב שאחיו יוכל לסייע לחנות לפרוח ולשגשג, ולא ידע עד כמה. שוקן הפך למנהל מבלי שהיה לו ניסיון בניהול, אך במהרה התגלה כבעל כושר ארגון בלתי-רגיל.⁵ הוא למד להבין את צרכיה של עקרת הבית ואת חשיבות הקשר עם הקונים. כעבור שנה הוא הגיע למסקנה, שיש להקים רשת של חנויות כלבו וכך עשה. בצוותא עם אחיו, שמעון שוקן. השניים הקימו בית כל-בו בעיר צוויקאו ומשם גדלו והתרחבו.

האחים שוקן הכירו בחשיבותן המסחרית של ערי הפריפריה והקימו בכל שנה חנות חדשה, עד שבשלהי שנות העשרים של המאה הקודמת הפכה רשת חנויות שוקן לאחת מהגדולות בגרמניה ולה כעשרים סניפים. אחד מסודות ההצלחה של שוקן, אשר הפכו אותו לאיש אמיד, היה המודל העסקי שביסס. בניגוד לשאר בעלי העסקים הגדולים, אשר חיפשו מרכזים גדולים כדי לפתוח בהם עסקים והתחרו אחד בשני, הוא בחר לפתוח את חנויות הכלבו שלו במקומות קטנים, בהם היה לו יתרון יחסי, והכרות עם מעמד הפועלים שרצה גם הוא להנות ממנעמי הבורגנות.

זאת ועוד, שוקן יזם חידושים בשיטת ניהול חנויות הכלבו וחדשנות זו הניבה רווחים נאים. הרעיון שהונח ביסוד התפיסה העסקית שלו היה למכור בכמויות גדולות ובזול מוצרים בעלי איכות גבוהה אך ללא "השם" (התווית, או הלוגו, של היצרן). לשם כך ערך הסדרים עם חברות גדולות וידועות, שייצרו

---

⁵ אנתוני דוד (2006) מתאר זאת יפה בפרק השלישי ב"ספר המעשים – חיי זלמן שוקן".

מוצרים יקרים, החליף את שמות היצרנים בשמות אחרים ומכר את המוצרים במחירים זולים יותר. כך, למשל, הוא מכר מצלמות של קודאק בשם 'עדינה'. זאת ועוד, שוקן היה מהראשונים שהקימו מעבדה לבדיקת איכות המוצר. "הייתה לו מעבדה שבה היו משפשפים סמרטוטי רצפה וגרביים על מנת לבדוק את איכות המוצר ועמידותו. שוקן חשב שבכך הוא יוכל למשוך את הקונים שיבואו לקנות אצלו בחנויות, הציבור קנה בפחות כסף דברים יותר טובים. זה היה הסוד המסחרי שלו"⁶. על הייחוד שבעסקיו של שוקן כתב עגנון: "לימים שהייתי נוסע בערי אשכנז הייתי שומע בעלי בתים זעירים פקידים ופועלים מספרים בשבחם של בתי כלבו שוקן, שמוצאים שם סחורה טובה מקח וממכר" (עגנון, 2003: 9)⁷.

ש"ז שוקן מונה כחבר המועצה הכלכלית-מדינית ושימש כיושב-ראש איגוד בתי הכלבו בגרמניה, אך, כאמור, הוא לא שיקע עצמו בחומר בלבד, אלא גם בעולם הרוח היהודי. כסף רב, שהרוויח בעסקים, השקיע בקניית ספרים נדירים וכתבי יד עתיקים.

כיבליופיל העדיף שוקן להקיף עצמו בספרים שרכש במקום לשאול אותם מספריות ציבוריות. רצונו לפעול למען התרבות והשפה העברית היו מניע חשוב באספנות הספרים שלו, שעיקרה הייתה ספרות גרמניה וספרות העולם. בשנת 1907 החל לאסוף ספרים – ספרים עבריים, במיוחד – בענייני יהודים. תוך זמן קצר הוא רכש יותר ספרים מאשר יכול היה לקרוא. ביניהם היה ספרו 'שיחות גיתה עם אקרמן'. שוקן העריץ כל חייו את גתה. במלאת מאה שנה למותו של המשורר הגרמני ערך שוקן בעצמו לקט משיריו, שנמכר במחיר זול במחלקת לממכר ספרים של כל בתי הכל-בו ברשת שלו (שפר, תשנ"ה: 28).

---

⁶ מבוסס על ראיונות עם מי שעמדה במשך שנים בראש הוצאת שוקן, רחלי אידלמן, נכדתו של של ש"ז שוקן ובתו של גוסטב שוקן. דברים המובאים מפיה בהמשך נאמרו בראיונות.

⁷ מקור חשוב הם האגרות בין שוקן לעגנון: עגנון, ש"י (2003). ש"י עגנון – ש"ז שוקן/ חילופי איגרות. ירושלים ותל אביב: שוקן.

לצד איסוף ספרים אובססיבי וקניית ספריות שלמות ביקש שוקן לקדם מחקר, אשר יחשוף את ורשי העבר והעולם הרוחני של היהדות וייתן ביטוי ללאומיות היהודית. כבר בנאום, שנשא בוועידת ההסתדרות הציונית בגרמניה ב-1916, הוא אמר: "אם אנו הציונים הגרמנים נפעל לעשות את הווייתנו יהודית יותר, או אז ניצור את הבסיס שעליו יש להשתית את מפעלנו למען היהודים ולמען היהדות [...] ב - 30 אלף הכרכים של הספרות העברית טמונים אוצרותינו וחוקרינו יוכלו להיות מקיצי נרדמים של ממש, אם יגלו את עורקי הזהב של חיים יהודיים יקרים בתוך ספרים המכוסים היום באבק הדורות" (לאור, 19/7/91).

חיבתו של שוקן לספרים הצטרפה, באורח מוצלח ביותר, אל עניינו ביהדות ובספרות העברית ואל עסקי המסחר שלו: לשוקן היו כששת אלפים עובדים ובאחד מבתי הכל-בו היה לו בית דפוס, אשר בו היה מדפיס חוזרים לעובדים בעניינים הקשורים בעסק וכן המלצות קריאה לעובדים.

שוקן ועגנון: יחסי מצנט-סופר עד הקמת הוצאת "שוקן" (1915–1931)

ככל הנראה, עגנון ושוקן נפגשו לראשונה בסוף שנת 1915 בברלין, בהרצאה לפילוסופיה שנתן הפרופ' קרל יואל. עגנון התגורר אז בברלין זה כשלוש שנים ולמרות שלא פרסם הרבה היה לו מעמד בקרב האינטליגנציה היהודית שבעיר. עוד קודם לפגישתם הרשמית סייע שוקן באופן חומרי לעגנון, שהיה נתון במצוקה כספית, מבלי שעגנון ידע על כך. מעסיקיו של עגנון – ההוצאות 'יודישער פערלאג' ו'התחיה' – נקלעו לקשיים כספיים בשל המלחמה וליאו מוצקין, שניהל את 'התחיה', פנה אל שוקן וביקשו כי יסייע לו בתשלום החודשי לעגנון. הבקשה תאמה את המדיניות של שוקן, אשר דגל בעזרה לנתינים יהודים זרים בעלי השקפה ציונית, אשר נפגעו מהמלחמה. עגנון קיבל את הכסף ממוצקין בלי שידע את מקור ההכנסה. כשההוצאה חדלה לשלם לעגנון העביר שוקן באמצעות ליאו הרמן סכום קבוע של 75 מרק לחודש, זהה לסכום שקיבל עגנון באופן קבוע מהוצאת 'התחיה' (לאור, 19/7/91). שוקן כבר הכיר את עגנון כסופר, לאחר שהתרשם עמוקות מהסיפור "והיה העקוב למישור", שפורסם בירושלים ב-1912

בידי יוסף חיים ברנר (ראה בפירוט בשער השני בספר). בנוסף לזה, הוא שמע על עגנון מפי המנהיגים הציוניים ליאו מוצקין וליאו הרמן וגם מפיו של מרטין בובר, שהכיר את עגנון והעריך את חשיבותו לתרבות היהודית ואת משמעותו לספרות העברית, הגרמנית והאירופית. הנה כי כן, שוקן הכיר והוקיר את כישוריו של עגנון וסבר, שתמיכה בו לא תהיה בחזקת "הימור" על הבטחה בשדה הספרות והתרבות, אלא סיוע לכישרון שהוכר כבר בידי אנשי התרבות החשובים של התקופה בארץ-ישראל ומחוצה לה.

שוקן רצה להזמין את עגנון לגור בצוויקאו כדי שילמד אותו עברית, אך בובר חשב, שהתפתחותו של הסופר דורשת שהוא יתגורר במרכז תרבותי גדול כברלין. התוכנית התבטלה, אבל שוקן, שבא תדיר לברלין לרגל עסקיו, הרבה לפגוש את עגנון והידידות בין השניים העמיקה. הקשר נשמר גם באמצעות התכתבות מסודרת. הם דיברו ביניהם גרמנית, עגנון כתב עברית ושוקן השיב בגרמנית.

הקשר בין השניים התמסד בראשית 1916, כאשר חתמו על חוזה ובו התחייב עגנון להכין אנתולוגיה של טקסטים חסידיים בשם 'על היהודי', בתוך חמש שנים, תמורת 150 מרק לחודש. לדברי עגנון, שוקן עשה איתו חוזה בנוגע לאנתולוגיה ולא לכתבתו הספרותית, מכיוון שחשב כי אל לו לסופר צעיר בראשית דרכו למכור את זכויותיו למו"ל או לכל אדם אחר (עגנון, 2003 : 6).

שוקן הצטייר בעיני עגנון לא רק כאיש עסקים ממולח, אשר מגלגל את עסקיו בין עשרות בתי כל-בו, אלא גם כאיש ספר, השולט בשלוש שפות. בספרו "מעצמי אל עצמי" כתב עגנון: "בעצם היה שוקן צריך לישב בקתדרה ולהרחיב גבולו בתלמידים [...] מכל מלמדי לא השכלתי כשם שהשכלתי על ידו. פעמים הרבה נדמה לי כאחד מאבותינו של ימי הביניים שנתגלגל לעולם הכלכלה המודרנית" (עגנון, 2000 : 300). עגנון לא הבין בתחילה את הלהיטות של שוקן אחריו: "שואל הייתי עצמי מה מצא שוקן בי שמקרבני כל כך [...] והשיב לי, חביבה עלי שורה אחת של תרבות אמת מכל משלוח ידי... לא שאני מבקש גדולה

לעצמי, או שאני רוצה לשים עצמי כמצנט. אין אני מצנט, אבל רוצה אני לסייע בכשרונותיי את העבודה היוצרת הרוחנית" (עגנון, 2003 : 10).

בנוסף לכל אלה, שוקן ביקש מעגנון ששייב לו על שאלות בעניינים מתחום ההיסטוריה, הספרות והתרבות היהודית, בהם רצה להרחיב את דעתו. על-פי בקשתו של שוקן טרה עגנון ותרגם מגרמנית לעברית את נאומו המפורסם, 'על המכבים', וכן שיתף אותו בקובץ על יהודי פולין, שעל הכנתו הופקד. כך הסתמן התפקיד הלא-רשמי של עגנון כמעין יועץ סתרים של שוקן בכל הנוגע לתרבות (לאור, 1998). עגנון מילא תפקיד בביסוס אוסף כתבי היד והספרים העבריים של שוקן, כפי שנגלה בחליפת המכתבים בין השניים. עגנון הביא את שוקן לרכישת אוספים חשובים – למשל, אוסף מרכס ופורגס – וכתבי יד בעלי ערך: "... והיה כי ימצא חן בעיני כ' כדאי שיקנה אותו בשני אלפים מארק, כי יקר הוא מאד, מצד שאינו נמצא אפילו אחד במדינה [...]" (עגנון, 2003 : 130).

המעורבות של שוקן ביצירתו של עגנון הייתה גדולה ונראה, שהוא ניסה לקבוע לסופר את סדר יומו האינטלקטואלי והפואטי, מה יקרא ומה יכתוב. כך, למשל, הפנה את עגנון לעבוד עם הציירת תום זיידמן-פרויד על 'ספר האותיות'. לאחר שסיים עגנון את עריכת האנתולוגיה הראשונה הציע לו שוקן להימנע מקבלת מטלות נוספות מסוג זה, שלא הלמו את כישוריו וגזלו ממנו זמן וכשרון. שוקן אף שלח לעגנון ספרים לקריאה (ובהם רומאנים מאת גוטפריד קלר, בלזק, דוסטויבסקי, אמיל זולא ופלובר וכן ספרים על רמברנדט ועל אוגוסט רודן) וכך הטביע חותם על התפתחותו הרוחנית והאינטלקטואלית של הסופר, בעיקר בזמן שהלה ישב בגרמניה (לאור, 19/7/91). המפגש שערך שוקן לעגנון עם ספרות העולם ניכר היטב ביצירתו של הסופר. עדות נוספת למעורבות הגדולה של שוקן בחיי עגנון וביצירתו ניתן למצוא בעצה שהשיא שוקן לסופר, לקראת עלייתו המחודשת לארץ-ישראל (1924): שלא ימהר ויכתוב אלא יתרשם תחילה ויתבונן בחיים בארץ. כמו כן ביקש, שעגנון ירכוש עוד ספרים בעבורו.

באחד ממכתביו (8.8.17) מבקש עגנון את חוות דעתו של שוקן על הצעה, שקיבל מהוצאת הספרים 'יודישער פערלאג', לעריכת חוזה בנוגע לספריו. עגנון שואל בעצת שוקן והלה משיב: "יש לי ספקות אם כדאי לך לתת להוצאת הספרים 'יודישער פערלאג' את הזכויות הבלעדיות על יצירותיך המקוריות, כי עד עכשיו הוצאה זו לא הדפיסה ספרים עבריים [...] אני מייעץ לך, ביחס לספריך העבריים, לא לקשור את עצמך להוצאת הספרים היהודית". (עגנון, 2003 : 54).

ואמנם, שוקן הוא שהדפיס את הספרים הראשונים של עגנון. היה זה כבר בשנת 1924, שבע שנים בטרם נוסדה הוצאת שוקן. לשם כך השתמש בבית הדפוס שלו בברלין, שנועד, כאמור, להדפסת חוזרים והמלצות קריאה לעובדיו. בסופו של דבר הוא קנה את הזכויות על ספריו של עגנון הן מתוך הקירבה שחש אליו והן מתוך חוש עסקי חד. שוקן רצה לעשות את עגנון סופר בעל שם בציבור דוברי העברית ובעולם כולו. "הוא תכנן השקעה ארוכת טווח אשר תישא פירות שיהנו מהם הדורות הבאים" (דוד, 2003 : 117).

הקמת הוצאת שוקן בברלין (1931):

רקע היסטורי כלכלי, חברתי, פוליטי ותרבותי להקמת ההוצאה

שוקן החל בהוצאת ספרים לאור כבר בשנות ה-20, במטרה להביא לציבור תרגומים של ספרות יהודית לשפה הגרמנית ובפרט, כאמור, את ספריו של ש"י עגנון. מטרות אלו נבעו הן ממחויבות ציונית-תרבותית (לכן פעל לפרסם את עגנון) והן ממחויבות אידאולוגית-ערכית כלפי הקהילה שפעל בה: הוא ביקש לחדש פני היהדות דוברת הגרמנית, שהתבוללות פשטה בה, וזאת באמצעות הפגשתה עם אוצרות הרוח של התרבות היהודית. לצורך המפגש זה הוסיף שוקן והקים בברלין, ב-1930, את המכון לחקר השירה והפיוט היהודיים, שיסופר עליו להלן.

כפי שהודגם בשערים הקודמים, פעילותה של הוצאת ספרים מושפעת מתופעות היסטוריות-פוליטיות, חברתיות ותרבותיות של תקופתה. ערב מלחמת העולם הראשונה ניסו היהודים להשתלב בחברה הגרמנית ורבים מהם ראו עצמם כחלק בלתי-נפרד מחברה זו ומתרבותה.⁸ אחרים, ובראשם גרשם שלום, טענו שהשתלבות כזו לא התרחשה מעולם וכי מעולם לא התקיים דיאלוג יהודי-גרמני של ממש. [...] אמנם נראה כי השתלבותם של יהודים בחברה הגרמנית היא מופתית ממש אך באותן השנים עצמן הלכה האנטישמיות והפכה לחלק מהותי במבנה החברתי והתרבותי של גרמניה [...] יהודים נדחקו... לעמדה של מגננה למרות כל הצלחותיהם [...] באותה עת החלה הציונות לחלחל לתוך השכבות השונות בחברה היהודית וסיכנה את הסינתזה היהודית גרמנית המתונה" (וולקוב, 2002: 190).⁹

הציבור בגרמניה ראה את המלחמה, בתחילתה, כמלחמת הגנה והעם הגרמני התגייס אליה בהמוניו. המאבקים בין המפלגות פסקו וגם מפלגת הסוציאל-דמוקרטים, שהתנגדה עד אז לחימוש המדינה, תמכה באישור תקציבי ענק למלחמה. בין המתגייסים היו אלפי יהודים גרמנים, שהזדהו עם מטרות המלחמה וראו בהשתתפותם בה נאמנות למולדת. אלא שלמלחמה היו השלכות מיידיות על המרכז התרבותי הגדול של היהודים בברלין. העיר הזו הייתה מושא הערצה ליהודי מזרח אירופה עוד מימי משה מנדלסון וסופרים באו אפילו מארץ-ישראל להדפיס בה את ספריהם. בברלין פעלה ההוצאה היהודית המפורסמת ביותר – 'יודישער פערלאג', שנוסדה שם בשנת 1902 בידי מרדכי מרטין בובר, ברטהולד פייבל ואפרים משה ליילין. המלחמה שיתקה את מרכז התרבות היהודית בגרמניה וגרמה לסגירת בתי הדפוס העבריים. גם ברוסיה ובארץ-ישראל עצרה המלחמה את הפעילות המו"לית ומנעה הופעתם של כתיבי-עת ושל ספרים.

⁸ ראו בעניין זה ספרו של עמוס איילון, "רקוויאם גרמני" (דביר, 2005) ומכיוון אחר, ספרה של פניה עוז זלצברגר, "ישראלים, ברלין" ("כתר", 2001).

⁹ בהרחבה ראו: וולקוב, ש. (2002). במעגל המכושף: יהודים אנטישמים וגרמנים. תל אביב: עם עובד.

למרות הקשיים האלה הצליח עגנון להוציא ב'יודישער פערלאג', בשנת 1916, קובץ ספרותי בשם 'אמונים', שהוכן כשי לחיילים היהודים ששירתו בחזית ושהיו קשורים לחוגים הציונים. היו בו שני סיפורים שכתב, 'עליית נשמה' ו'מחולת המוות', והם תורגמו לגרמנית בידי מקס מאיר וליאו הרמן, שהיו מוכרים בחוגי האינטליגנציה היהודית בגרמניה.¹⁰ היה זה כרטיס הביקור של עגנון בגרמניה.

לאחר המלחמה התברר, כי ההגירה המסיבית של יהודים ממזרח אירופה לגרמניה – מפאת המלחמה ומהפכת אוקטובר ברוסיה, ששמה קץ למרכזי התרבות היהודית שם – הגדילה במידה ניכרת את האוכלוסייה היהודית בגרמניה ובמיוחד בברלין. ב-1925, ישבו בעיר 30 אחוז מכלל יהודי גרמניה. הם נטלו חלק גדל והולך בכלכלה – בבנקאות במסחר, בתעשיות קלות (טקסטיל והלבשה, נייר) ובתעשייה הכבדה. למרות התגברות האנטישמיות, יהודי ברלין המשיכו לקיים פעילות תרבותית ערה והעיר הייתה מרכז לארגונים הכלליים של יהודי גרמניה – ברית קהילות, איגוד היהודים הגרמנים, בני ברית ואחרים. בתוך כך גדל שם ציבור קוראי העברית והידיש – וציבור הכותבים, העורכים והמו"לים בעבור הקוראים הללו.

לאור כותב: "עם המהגרים שבאו בעיקר מרוסיה נמנו סופרים, עורכים ומו"לים, והם הצטרפו אל אלה שכבר ישבו בה. כך ישבו בגרמניה זה בצד זה מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ש"י איש הורביץ, דוד פרישמן, חיים נחמן ביאליק, שמעון רבידוביץ, ההיסטוריון שמעון דובנוב, הפילוסוף יעקב קלצקין, המו"לית שושנה פרסיץ, וכמובן ש"י עגנון" (לאור, 1998: 130). עגנון, שהיה שרוי כל תקופת המלחמה ב'הקפאה' של יצירתו, חידש את הוצאת ספריו בעברית ב'יודישער פערלאג' וסיפוריו התפרסמו גם בכתיב-עת חשובים, שנוסדו או שחידשו את פעולתם באירופה אחרי המלחמה. הוצאות ספרים עבריות עברו

---

¹⁰ ראו על כך בהרחבה בספרו של דן לאור (1998), חיי עגנון, עמודים 103–105.

שער רביעי: שנות ה-30 והלאה

לגרמניה ("אמנות" ו"מוריה") ואחרות הוקמו בה ("עיינות", "רימון", "אשכול" ו"שטיבל").

מרכז יהודי-עברי חדש נוצר בעיר הקיט באד הומבורג שבאזור פרנקפורט. שם התקבצו יחדיו עגנון, ח"נ ביאליק – שעבר לשם מברלין בשנת 1922 בעצת רופאים – אחד העם, משה בן אליעזר, זליג ושושנה פרסיץ, יעקב פייכמן, נתן ביסטריצקי, גרשם שלום ואחרים. התכנסויות ליל-שבת בביתם של זליג ושושנה פרסיץ היו אבן שואבת לסופרים ולאנשי הרוח היהודים, שנקלעו לעיר. אלה נהגו לשבת במשך שעות בטרקלין הבית ולנהל שיחות – בעברית, בדרך כלל – על ספרות, על פילוסופיה, על אמנות ועל בעיות הקיום היהודי (לאור, 1998). המרכז בבאד הומבורג התקיים עד אמצע שנות ה-20. ביוני 1924 פרצה שרפה בביתו של עגנון בעיר וזמן קצר לאחר מכן הוא עלה לארץ, כמוהו כביאליק; פרסיץ עם הוצאת "אמנות" עשתה כן ב-1926.

מתוך ההתפתחויות שתוארו לעיל התאפשרה התקרבותם של יהודי גרמניה אל שורשי התרבות היהודית בנוסח המזרח-אירופי שלה, תהליך שהחל בסוף העשור הראשון של המאה. בהקשר זה אנו פוגשים שוב, בתחילת שנות ה-30, את ש"ז שוקן עם פעולותיו נגד התבוללותם של יהודי גרמניה, משמע, קירובם אל התרבות היהודית-העברית. למטרה זו – ובתוכה, במיוחד, הוצאת כתבי עגנון לאור – הקים שוקן את בית ההוצאה הנושא את שמו.

הקמת ההוצאה ותולדותיה

שוקן ביקש, כאמור, להעלות את קרנה של הספרות היהודית ולהציג אותה לקהל הרחב באמצעות הפקת יצירות של ספרות זו, שנכתבו בגרמנית, ותרגומים איכותיים שלה משפות אחרות. הרעיון להקים הוצאת ספרים, שתתמקד בטקסטים הללו, עלה לראשונה בהרצאה שנשא שוקן בשנת 1916. לאור ההרצאה הזו נוסדה ועדת תרבות וביוזמתה נתחברו כמה ספרים, שראו אור בבתי הוצאה שונים. התארגנות הוצאת שוקן החלה בסוף שנות ה-20, וראשוני ספריה, כרכי עגנון,

הופיעו בברלין בשנת 1931. בשלבים הראשונים של הקמת ההוצאה הטיל שוקן על עגנון להעלות רעיונות ולחוות דעה באשר לתוכניותיה של ההוצאה. לאחר עליית הנאצים לשלטון נעשתה הוצאת הספרים של שוקן גורם תרבותי ורוחני חשוב ביותר בקרב יהדות גרמניה; היא הייתה בית ההוצאה היהודי המרכזי בגרמניה ויצא לה מוניטין בעולם כולו. בהתפתחות זו נטלו חלק אילוצים של המשטר הנאצי, שנעמוד עליהם להלן. בעיתון 'הארץ' נכתב: "הוצאת שוקן מילאה תפקיד היסטורי עד לעלייתו של היטלר לשלטון, כאן היתה אכסניה של הרוח העברית בתוך הסערה, תשובה בעלת כבוד רב לכל ההשפלה. היהודים הפיקו מדברי הספרות האלה נחמה ותקווה" (הארץ, 29/10/57). שוקן הוציאה לאור את כתביהם של הסופרים, המייצגים את תרבותה של היהדות הדוברת גרמנית – בובר וקפקא, למשל (על קפקא ראו להלן) – וכתבים ממקורות היהדות. בין הספרים הראשונים שהוציאה היו חמישה חומשי תורה והש"ס, ספר היכל הקודש (שלמה מאנדלקערן) ופירוש על ספר תהילים (דוד קמחי), תרגום התנ"ך של בובר ורוונצוויג, כתבי בובר, ספרי המכון לחקר השירה העברית והכרכים הראשונים מסיפוריו של ש"י עגנון.

שוקן ועגנון עם הקמת ההוצאה

הוצאת שוקן בברלין מיסדה את מעמדו של עגנון כסופר, תהליך ששוקן החל בו כבר בשנת באמצע-סוף שנות העשרים של המאה העשרים כאשר גיבש החלטה להוציא את ספריו של עגנון במסגרת הוצאה משלו. ב-13 בספטמבר 1928, לאחר שובו מביקור בארץ-ישראל, שלח שוקן איגרת לעגנון ובה כתב: "[...] החלטתי לייסד הוצאה יהודית שתוציא ספרים עבריים וגרמניים" (לאור, 19/7/91). אשר על-כן מתבקש הסופר לשלוח לו בהקדם האפשרי את כתב היד. עגנון נענה ברצון לבקשה: "מקרב לב מודה לכ' כי עומד הוא באמת להוציא את כתבי ולתקוע לי יתד נאמן בספרותינו [...] רק תקבעו לי את השבוע שבו יתחילו להדפיס את דברי ואשלח את כתבי". הודעתו של שוקן לעגנון הקדימה אמנם בשנים אחדות את

הייסוד הפורמלי של ההוצאה, אך איגרות אלה היו הבסיס להסכמה, שעשתה את הוצאת שוקן אכסניה לכתבי עגנון עד עצם היום הזה.

שוקן ועגנון התלבטו היכן להדפיס את הספרים – בארץ-ישראל, או בגרמניה. שוקן שקל את האפשרות להדפיסם בארץ-ישראל, בתנאי שהביצוע יהיה על-פי דוגמאות שתישלחנה מגרמניה. עגנון התבקש לבדוק את אפשרויות הדפוס בתל-אביב ובירושלים. הוא שלח דוגמאות לשוקן, אך לבסוף התקבלה החלטה להדפיס את הספרים בגרמניה. "בדקתי מכל צדדיה את השאלה אם ספריך יכולים להידפס בפלשתינה אולם הגעתי בכל זאת למסקנה שזה אינו ניתן [...] השיקול הוא לא המחיר אלא איכות ההדפסה ויעילות הביצוע" כתב שוקן לעגנון (לאור, 19/7/91). ספריו של עגנון הודפסו בדפוס 'דרוגולין' בלייפציג. האחראי על ההדפסות היה אוטו שיטק, מנהל דפוס הבית של הוצאת שוקן, שהיה גם איש הקשר בין בית נ הדפוס לסופר. שוקן היה מו"ל מעורב והתעניין עד לפרט האחרון בעיצוב הספר – בגודל הדף, בסוג הנייר, בסך, בהדפסה, בסוג הכריכה, בצבע וכיוצא באלה. עגנון, מצידו, לא הקל על ההוצאה במסירת כתבי היד ולעיתים העביר אותם בלתי-גמורים. כפרפקציוניסט נהג הוא לתקן שוב ושוב את ההגהות שנשלחו אליו, מה שהיה כרוך בהוצאות לא קטנות. "בנתונים המובאים בספרו הגרמני של פולקר דאם על תולדות הוצאת שוקן בגרמניה תבע הדפוס תוספת של 2,194 מרק בשביל הניסיונות הטיפוגרפים והתיקונים, עלות ההדפסה הכוללת היתה 12,702 מארק ורק לאחר התמקחות הצליחה ההוצאה לקבל הנחה של 500 מרק על זה" (לאור, 19/7/91). ביוני 1931 ראו אור ארבעת הכרכים של כל סיפורי עגנון בכ-550 עותקים, "פרי ההילולים של הוצאת שוקן החדשה, שלהופעתם ציפה [עגנון] בדריכות" (לאור, 1998 : 250). כפי שמפרט לאור, הופסקה הפצתם של הכרכים לאחר סכסוך שהתגלע עם הוצאת ה"יודישער פערלאג", אך סכסוך זה יושב בתוך כמה חודשים ולמברט שניידר, שהתמנה לתפקיד מנהל ההוצאה, הודיע לעגנון בינואר 1932 כי יושב הסכסוך והספרים יחזרו למדפים בקרוב. "שש שנים תמימות לאחר הכרוז החגיגי של שוקן בדבר כוונתו להוציא לאור את כל כתבי עגנון, וארקבע שנים לאחר שכתבי-היד הראשונים נמסרו לדפוס דרוגולין,

החלו להגיע אל חנויות הספרים ארבעת הכרכים המהודרים של כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון" (לאור, 1998 : 251). למרות שכרכים אלו זכו לביקורות נלהבות התגלה קושי בהפצתם, אך "דבר" וברל כצנלסון דאגו למהדורה עממית של ספרי עגנון, שעתה זכתה לתפוצה רחבה בין הקוראים של העיתון.

בתחילת ספטמבר 1935 יצאו לאור הרומן 'סיפור פשוט' וקובץ הסיפורים 'בשובה ונחת'. עגנון היה סופר-הבית של ההוצאה: הוא הועסק על ידה תמורת שכר קבוע, וזו נהנתה מההכנסות שבאו ממכירת ספריו. ההסדרים שבינו לבין ההוצאה נקבעו בסדרה של חוזים (ב-1930, ב-1933 וב-1946), אשר הגדירו במדויק את מחויבותו כלפי ההוצאה ואת התגמולים הכספיים שהיה זכאי להם. בעיקרון נקבע, שההקצבה החודשית שקיבל עגנון הייתה מקדמה שנרשמה לחובתו, ואילו אחוז מסוים מן המכירות נרשם לזכותו. "הכלל היה שאם הרווחים עולים על המקדמות תשולם לו תוספת, ואם לא ימשיך עגנון לקבל מקדמות והחשבון יעמוד בחובה. הסדר זה שיזם אותו זלמן שוקן הבטיח את הכנסותיו של עגנון לכל ימי חייו. למרות זאת ברוב השנים עלתה ההקצבה הקבועה על ההכנסות עגנון והחשבון עמד בחובה" (לאור, 19/7/91).

אפשר לטעון, כי למרות הטוב שהשפיעה עליו משפחת שוקן, הסדרים אלו הפכו את עגנון לצמית של הוצאת שוקן, מכיוון שהיה עליו להגיע לאיזון טור החובה ולספק "סחורה" שתחזיר אותו אל מעבר ל"קו ההפסד". כלומר, עגנון היה מוכרח להמשיך ולפרסם – אך ורק במסגרת ההוצאה – בלי הפסק, כדי שפטרונו יחזיר את השקעתו.

אכן, מבלי לגרוע מחשיבות התמיכה בעגנון, היחס הרכושני של שוקן כלפי עגנון, "הסופר שלי" (דוד, 2006 : 138) כפי שכינה אותו, ההסכמים הכובלים שחתם עמו, מעמידים את התואר "המצנט הגדול" בסימן שאלה. יתכן – כפי

שטוען דן לאור (2004)¹¹ – כי דווקא ההסכמים הללו הצילו את עגנון מהיעשותו סופר פרטיקולארי, המזוהה עם תנועה אידאולוגית מסוימת (מה שהיה עלול לקרות אילו אומץ בידי ההוצאה של הסתדרות העובדים, "עם עובד") וכי הקשר עם שוקן הקנה לו פרסום ויוקרה אוניברסאליים. בכל זאת, ההסכמים עם עגנון הניבו ממון ויוקרה לשוקן, להוצאתו ולעיתונו, ולא אפשרו לעגנון לפרסם בחופשיות בבמות אחרות. כך נוהג כל מו"ל מסחרי: דוקן, מו"ל מסחרי, לאו דווקא מצנט. היחס הרכושני הזה התגלה גם בדור הבא, במאבק שניהל בנו של ש"ז שוקן בראשית שנות ה-40 נגד ברל כצנלסון כדי למנוע מהאחרון לכלול סיפור של עגנון באלמנך לספרות שעמד להוציא (פרשה זו תסופר עוד להלן).

בשנת 1935 יצא לאור כרך המכיל את סיפוריו של עגנון – 'בסוד ישרים' – בתרגום לגרמנית ופורסמו מחדש הסיפורים 'והיה העקוב למישר' ו'הנדח'. סיפורים אחרים של עגנון בתרגום לגרמנית ראו אור במסגרת האלמנך השנתי שהפיקה הוצאת שוקן. כך ביסס שוקן את מעמדו של עגנון בקרב דוברי הגרמנית. עגנון כתב להוצאה סיפורים קטנים ושתי יצירות גדולות: 'הקובץ' 'סיפורי פולין', אשר הודפס ב-30 עותקים, שנועדו כולם לשוקן, והאנתולוגיה 'ספר סופר וסיפור' (שנת תרצ"ח, 120 עותקים). הוא הכין את הסיפור 'שני זוגות', שעניינו תפילות, לכבוד הבר-מצוה של גוסטב, בנו הבכור של ש"ז שוקן. המשך פרשת עגנון ומשפחת שוקן יסופר במהלך הכרונולוגי של תולדות ההוצאה בסעיף 'זכייתו של עגנון בפרס נובל לספרות'.

ספרי שוקן בברלין, המכון לחקר השירה, ספריית שוקן, עקירת ההוצאה מברלין
ההנהלה והמערכת של הוצאת שוקן ניהלו קשר עם עגנון באמצעות מנהל ההוצאה, למברט שניידר, שהיה איש ספר ומומחה בעשיית ספרים, והעורך והמעצב משה שפיצר, שאף הוא עודד ודירבן את עגנון בכתיבתו. משה (מוריץ)

---

¹¹ כך טען לאור בהוצאה "עגנון ו"הארץ": בנייתו של גיבור תרבות "בכנס "סיקור כסיפור", ינואר 2004, האוניברסיטה העברית.

שפיצר הצטרף בשנת 1933 להוצאת שוקן בברלין וכיהן בה כעורך וכמעצב עד ראשית שנת 1939 (על האיש יסופר בהרחבה, בחלק העוסק בהוצאה שישד בארץ-ישראל). שפיצר הקפיד להיות נאמן לרוח הוצאת שוקן, ששאפה להפגיש את קהל הקוראים היהודי בגרמניה ומחוצה לה עם אוצרות הרוח של התרבות היהודית. הוא תכנן להוציא לאור אנתולוגיות, המכילות ספרות מסורתית, שתתאים לקורא המודרני, ברוח מפעלו של מרטין בובר והמדיניות של שוקן. "שוקן עצמו דגל בהוצאתם לאור של ספרי כינוס עוד בזמן שעמד בראש ועדת התרבות של הסתדרות ציוני גרמניה ועם ייסוד ההוצאה התעניין מאוד בפרסומים מן הסוג הזה". (לאור, 1998: 280–281). שפיצר תכנן גם להוציא לקראת החגים סדרת ספרים בגרמנית, העוסקים בחג הפסח ובהם מנהגי החג עם ביאוריהם וטקסטים לליל הסדר. עגנון הסכים להירתם לרעיון מתוך מחויבות לשוקן ולהוצאה. הספר לא יצאה לפועל בשל מחויבותו לכתיבה ולמטלות אחרות.

בשנים 1933–1938 יצאה בהוצאת שוקן בברלין "הספריה", 83 ספרים ממיטב היצירה היהודית, כש"כריכות הספרים המונוכרומטיות לא הסגירו את המבט העשיר שהציעה הספריה" (ורדי, 2016, עמ' 16)¹². שוקן יסד בבית ההוצאה מחלקה מדעית, שבה פורסמו מחקרי המכון לחקר השירה והפיוט היהודיים, שהקים, כאמור, ב-1930. הפרסומים הללו צוינו כ'ספרי המכון לחקר השירה העברית'. הכרכים הראשון והשני שלהם ראו אור בתרצ"ו (1935–1936), הראשון כולו בגרמנית והשני בעברית (אורבך, 22/7/1987).

המכון היה קשור הדוקות לאוסף הספרים של שלמה זלמן שוקן. הקו שהנחה את האוסף היה חשיפת תולדות העם היהודי והתפתחותו דרך הספרים. שוקן התעניין במיוחד בשירה העברית ורכש כתבי יד חשובים, ביניהם כתב יד מהגניזה בקהיר ובו -שירים של ר' שלמה אבן גבירול ושל ר' משה אבן עזרא. שוקן הזמין את אחד החוקרים החשובים ביותר של שירת ימי הביניים של יהדות

¹² ורדי, ע' (2016). **ספר שפיצר: פרקי חיים וספרי תרשיש**. ירושלים ותל-אביב: מנגד.

ספרד, חיים בראדי (ברודי) מפראג לעבור לברלין ולנהל את המכון. בהנהלתו פרסם המכון שלוש סדרות ספרים: האחת מוקדשת לשירת החול, השנייה לשירת הקודש והשלישית – לחקר היצירה והשפה העברית. פרסומיה ראו אור בשנים 1933–1958. כדי להביא את השירה העברית בת ימי הביניים לידיעת הציבור הרחב פורסם בתדירות גבוהה, החל מיולי שנת 1937 בעיתון "הארץ" – שהיה אז בידי משפחת שוקן – טור שכתרו 'מאוצר השירה והפיוט'. רק בשנות השבעים הושלמו כמה ממפעלי ההוצאה שחיים בראדי החל בהם במסגרת פעילותו במכון.¹³

עליית הנאצים לשלטון עוררה חששות מפני הצפוי ליהודים, לעסקיהם ולמפעלי התרבות שלהם בגרמניה. גרשום שוקן – שהיה סטודנט – עלה ארצה בשנת 1933, ואביו עלה שנה אחריו עם ספרייתו, שמנתה כ-15 אלף ספרים, מתוכם כ-8,000 ספרים בעברית.¹⁴ הוא התיישב בירושלים, משם ניהל את עסקיו בגרמניה אנב נסיעות תכופות אליה. בדומה לרבים מיהודי גרמניה באותה תקופה, הוא לא חשב לנטוש את חיי התרבות בארץ ההיא ולא את עסקיו שם, אך עם זאת הרחיב את תחום פעולתו כאן. בשנת 1936 הוא רכש את העיתון העברי היומי 'הארץ' וכעבור שנתיים מינה את בנו גרשום (גוסטב) שוקן למנהל העיתון ולעורכו.

ליום הולדתו ה-60 של זלמן שוקן הכינה הוצאת שוקן בברלין מהדורה פרטית ומהודרת של ספרו של גרשם שלום 'חלומותיו של השבתאי רב מרדכי אשכנזי'. ספר זה, שיצא למכירה באותה עת גם במהדורה פשוטה וקטנה יותר, היה תחילתה של סדרת פרסומים עצמאית של ספריית שוקן ושמה 'ספריית שוקן / ירושלים' – מחקרים ומקורות בתורת הסוד בישראל'. ארבעה מפרסומי הסדרה ראו

---

¹³ וראו בהרחבה: שפר (תשנ"ה), עמ' 182–184. ב-24 בפברואר 2016 נערך במכון שוקן למחקר היהדות שברחוב בלפור בירושלים יום עיון לרגל 85 שנים למכון. ההרצאות עסקו בתרומתו החלוצית של המכון לחקר שירת ימי הביניים בכלל, ולמקומם המשמעותי של הדמויות שפעלו סביבו (שלמה זלמן שוקן, חיים בראדי וחיים שירמן).
¹⁴ וראו בהרחבה: שפר (תשנ"ה), עמ' 51–53.

אור בהוצאת שוקן בתל-אביב, אחרי פירוקה של הוצאת שוקן הברלינאית. ספרים אלה עוצבו ביתר פשטות מאשר הספר הראשון, שערך משה שפיצר בברלין ואשר הודפס בדפוס דרוגולין בלייפציג. בספריית שוקן בירושלים ישבו העורכים של הוצאת שוקן, בעיקר קורט וילהלם ויצחק שנהר.

אחרי פרעות ליל הבדולח (נובמבר 1938) הוכרחה ההוצאה, יחד עם שאר מפעלי התרבות היהודיים, להפסיק את פעילותה. במשך שמונה-תשעה חודשים עשתה ההוצאה מאמצים רבים כדי להציל את ספריה מכלייה ולהעבירם ארצה, ואכן רוב מלאי הספרים הגיע ארצה סמוך לפרוץ המלחמה (ראו עוד להלן בפרק על שפיצר). מלאי זה הכיל ספרים, שיצאו בשנה שקדמה לפרוץ המלחמה ואי אפשר היה לשלוח אותם קודם לכן. כמו כן רכשה ההוצאה סדרה של ספרי מדע בגרמנית, שיצאו לאור בהוצאת האקדמיה למדעי היהדות, והעבירה אותם ארצה. כשסגרו הנאצים את ההוצאה, מחסן הספרים שלה כבר היה בארץ-ישראל. יחד עימו העלה שוקן ארצה את יוסף הרמן, הקניין הראשי של חנויות הכל-בו, ומינה אותו למנהל ההוצאה בארץ, ואילו את שפיצר שהיה המנהל שדאג להוצאה עד ימיה האחרונים בברלין העביר מתפקידו. רחלי אידלמן מספרת, כי הרמן, שהיה חסר נסיון במו"לות, לא חשב שזהו עיסוק מתאים לו, אך שוקן טען בעקשנות, שזוהי העבודה היחידה שיש בידו להציע לו. הרמן עלה והיה מנהל ההוצאה בארץ עד שנת 1970.

אחד הנכסים הגדולים של ההוצאה עם עקירתה מגרמניה היה הזכויות העולמיות על כל כתיבי קפקא.¹⁵ אנדרה שיפריין כותב:

בשלב המוזר של שנות השלושים שבו עודדו הנאצים פעילות יהודית תרבותית נפרדת כדי להבדיל אותה ביתר ברור מהתרבות הגרמנית בכללה, קבע יוזף גבלס ששוקן יהיה למו"ל של פרנץ קפקא וסופרים

¹⁵ מקס (מאכס) ברוד, מספר כיצד, לאחר מותו של קפקא (1924), התקשה למצוא מו"ל לספריו ונאלץ להוציא כל ספר בהוצאה אחרת. ראו עמ' 163 ואילך בספר: ברוד, מ. (תשכ"ז). חיי מריבה. ירושלים: הספרייה הציונית.

יהודים גרמנים אחרים. כתביו של קפקא הועברו לפיכך מבית ההוצאה של קורט וולף ששם התחילו את דרכם, ונעשו מרכיב חיוני בבק-ליסט של שוקן. גבלס לא היה יכול לחזות שלמעשהו יהיה בבוא הזמן תפקיד מכריע בשמירת מעמדו של שוקן כמו"ל יהודי מרכזי (שיפריין, 2003 : 83-84).¹⁶

שיפריין מדייק בעניין היחס של השלטון הנאצי, היחס שלו לכתבי יהודים והעברת הזכויות להוצאת שוקן, אך הן לא עברו מהמו"ל קורט וולף, שנקלע לקשיים בשנות המשבר הגדולות.¹⁷ אנתוני דוד מספר בביוגרפיה שכתב על חיי זלמן שוקן – "ספר המעשים" כי הוצאת גוסטב קיפנהויאר (Gustav Kiepenheuer) עמדה להוציא את כל כתבי קפקא (בדחיפתו של מקס ברוד ובסיועם של תומאס מאן, מרטין בובר והרמן הסה), אך ההוצאה לא יכלה לממש את התוכנית עם עליית הנאצים לשלטון. כפי שכותב ארתור סמולסון מנהל מערכת הוצאת שוקן בניו-יורק "עבודתו של קפקא לא הייתה מספיק ידועה כדי שתאסר לקריאה והפצה על-ידי השלטונות או שתשרף על-ידי סטודנטים לאומניים, אך היא הייתה מספיק יהודית כדי שתהיה מחוץ לתחומה של הוצאה ארית" (Samuelson, 2012: IX). הנאצים הסכימו להעביר את הוצאת הזכויות של קפקא להוצאה בבעלות יהודית, הוצאת שוקן.

---

¹⁶ ראה עוד על זאת, בין השאר, בדבריו של ארתור סמואלסון, מנכ"ל הוצאת שוקן ניו-יורק בשנים 1993–1999:

<http://www.jhom.com/bookshelf/kafka/intro.html?&printable=true>
וראו גם:

<http://www.archipelago.org/vol6-1/schocken.htm>
¹⁷ סיפורו של קורט וולף כמו"ל חורג מהמנדט של ספר זה אך הוא מרתק לכשעצמו. וולף אולץ להגר מגרמניה לארה"ב בשנת 1941 ושם הקים את הוצאת פנתיאון (Phntheon), במהלך השנים נקתנה על-ידי גופים גדולים ממנה (אלפרד א. קנופ, רנדום האוס) עד שבסוף המאה הקודמת את כולן בלע תאגיד ברטלסמן, התאגיד הרב-לאומי בשליטה גרמנית, כך שבאירופה של ההיסטוריה שוב נקשר שמו הוצאתו של וולף עם מולדתו ממנה ברח.

עליית משפחת שוקן לארץ ישראל באמצע שנות השלושים, והעברת עסקי ההוצאה לארץ ארבע שנים מאוחר יותר, התרחשה בזמן של שינוי עמוק במו"לות הארץ-ישראלית כפי שהיא מתוארת בפרק הקודם. שינוי זה החל עם המשבר הכלכלי העולמי בסוף שנות ה-20 ובראשית שנות ה-30. המשבר פגע בהוצאות ספרים פרטיות כמו "מצפה", "שטיבל" ו"אמנות", שנשענו על מצנטים ועל יבוא הון מאמריקה ומאירופה. אכן הפעילות המו"לית הפרטית בבסיסה, שסביבה התגבש מרכז תרבותי, הוחלפה בשנות ה-40 וה-50, בידי מו"לות מפלגתית, המושתתת על אידיאולוגיה לאומית-סוציאליסטית. השינוי קבע את מדיניות ההוצאה לאור של הספרות המתורגמת והמקורית בארץ והייתה לו, כמובן, השפעה משמעותית ביותר על הספרות העברית. עם זאת המשיכו ופעלו הוצאות ספרים פרטיות חשובות ואף הוקמו ההוצאות משפחתיות כפי שפורט בשער הקודם. מבחינת המערכת התרבותית יש לציין כי המערכת התרבותית הרב-לשונית, שבה העברית הייתה אופציה בולטת אך לא בלעדית, הפכה למערכת שבה לעברית היה לא רק מעמד בכורה אלא אף מונופול אידיאולוגי שעודד קריאה בעברית.¹⁸

---

¹⁸ ראו על כך בהרחבה: שביט, ז. (1991). "התפתחות המו"לות העברית בארץ ישראל" בתוך: **תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל** (עמ' 203-205). ירושלים: מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

הקמת הוצאת הספרים 'שוקן' בתל-אביב (1937)

בפעילותו בארץ-ישראל המשיך שלמה זלמן שוקן בקו האידיאולוגי, שהנחה את מפעל-התרבות שלו – ובכלל זה מדיניות ההוצאה שלו – בברלין. מדיניות זו באה לידי ביטוי בהקמת בניין הספרייה שלו, שנפתחה לציבור החוקרים, וכן ברכישת העיתון 'הארץ' ב-1936. שוקן ראה את אלה כחלק ממפעלו להחייאת הלשון העברית וספרותה וליצירת זיקה בין חיי היום-יום היהודיים ואירועי הזמן לבין הזיכרון ההיסטורי הלאומי. (ראו לעיל, על הטור 'מאוצר השירה והפיזוט' בעיתון 'הארץ'). הוא תמך, כדרכו, בסופרים עבריים ובפרויקטים שנועדו לקדם את רווחת הסופר העברי ואת הספרות העברית.

בשנת 1937, עוד לפני סגירת הוצאת שוקן בברלין, הקים שוקן ברחוב ליליינבלום 19 בתל-אביב שלוחה של ההוצאה הברלינאית, במטרה להוציא ספרים עבריים בעלי מעמד קאנוני (בעיקר כתבי עגנון) ותרגומי יצירות קלאסיות. אבל שוקן, שהתרכז בפעילותו הציבורית, משך ידיו בפועל מהוצאת שוקן בארץ-ישראל. אמנם, הוא ראה את המו"לות כגולת הכותרת של מפעל חייו, אך הוצאת הספרים שלו בארץ-ישראל לא הרבתה להעסיק אותו. במשך שנים רבות פעל בקונגרסים הציונים וכן כחבר בוועד הפועל של האוניברסיטה העברית, כחבר המועצה לכספים וכלכלה שליד ההסתדרות הציונית וכחבר הנאמנים של הקרן הקיימת לישראל וכיו"ר ועדת התרבות של ציוני גרמניה. בארץ נבחר ליו"ר הוועד הפועל של האוניברסיטה העברית ופעל לביסוסה. בשנת 1939 שקד על מפעל תרבות נוסף – ארגון כנסים מדעיים בספריית שוקן, כביטוי נוסף לשאיפתו לפתוח את ספרייתו לציבור ולהופכה למרכז תרבות. גרשום שלום היה אחראי על בחירת המרצים¹⁹ וההוצאה נוהלה, כאמור, בידי יוסף הרמן.²⁰ ספרי הוצאת שוקן הגרמנית נמכרו אז לאנשי העלייה ה"יקית" ואחרי המלחמה הם נמכרו למפיצים בגרמניה.

¹⁹ וראו בהרחבה: שפר, שם, עמ' 193 – 194.

²⁰ עוד ראו: עגנון, *חילופי אגרות*, עמ' 324.

בעברית, בהוצאה התל-אביבית, יצאו אז ספרים מעטים מאוד. ב-8 בספטמבר 1939 פרסמה ההוצאה את הופעת הספר 'אורח נטה ללון' בעיתון 'הארץ'. אחרי כן הופיעו, בין השאר, 'פאוסט' של גתה (1943) ו'שלושים שנות בניין בארץ ישראל' מאת ארתור רופין. רק בשנות ה-40 המוקדמות החלה ההוצאה להדפיס ספרים באופן סדיר. מפעל נוסף של ש"ד שוקן הוא עיצוב האות 'שוקן' בעבור ספרי ההוצאה. עניין זה יידון להלן.

הקמת הוצאת ספרים 'שוקן' (Schocken Books) בניו-יורק (1946)

בשנת 1940 עקר שוקן לארצות הברית, לאחר שלא התאקלם בארץ-ישראל: שפתה לא הייתה שפתו. תרבותה לא הייתה תרבותו (דוד, 2006). בספר זה, המתרכז במו"לות, לא נוכל להרחיב את הדיבור על עזיבתו שוקן את הארץ.²¹ נציין רק, ששוקן היה קרוב לתנועת "ברית שלום", שראשיה היו ממייסדי האוניברסיטה העברית: גרשם שלום, מרטין בובר, שמואל הוגו ברגמן, ארנסט סימון, יהודה לייב מאגנס, חיים מרגליות קלוורסקי ואחרים. תנועה זו קראה לייסוד מדינה דו-לאומית ליהודים ולערבים, אך עמדתה הייתה במיעוט מוחלט בקרב היישוב. נסיבות הגירתו של שוקן לארצות הברית מתבררות יותר לאור אכזבתו מהדרך שהציונות בחרה בה.

בזמן שהותו בניו יורק, בשנת 1946, הקים שוקן סניף של ההוצאה בעיר. מאחר שיהדות ארצות הברית, היהדות הדוברת אנגלית, באה במקום יהדות גרמניה כקהילה היהודית הגדולה והחשובה בתפוצות, ומאחר שהיהדות הדוברת גרמנית התדלדלה מאוד בגלל השואה, ראה שוקן, מצנט התרבות היהודית החילונית ואיש העסקים, הזדמנות – תרבותית ועסקית – ביהדות אמריקה. הוא והחליט להקים הוצאת ספרים על נושאים יהודיים באנגלית, כדוגמת הספרים

²¹ על זאת ועל התאקלמותה של יהדות גרמניה ב ארץ-ישראל בכלל אפשר ללמוד בספריהם של אנתוני דוד, **ספר המעשים**, ושל עמוס איילון, **רקוויאם גרמני**, וכן בביקורת שכתב האחרון על הראשון בסקירת הספרים של ה-*New York Times*, תחת הכותרת *The Jewish Bismarck* (NYT, 8/4/2004, כרך 51 גליון 6).

שהוציאה שוקן בגרמניה, המטרה המוצהרת של הקמת ההוצאה בניו יורק הייתה אפוא מקבילה לזו של הקמת הוצאת שוקן בברלין: להקנות ליהודים דוברי האנגלית את ההוויה היהודית כמורשת תרבות ולא כדת. ההוצאה נשענה על שלושה מחברים, שהיו קשורים לשוקן עוד מימי ברלין: בובר, עגנון וקפקא, שהזכויות על כתביו היו נכס יקר המציאות.²² כתביו המתורגמים, שיצאו לאור בארה"ב, היו רבי מכר.

'שוקן בוקס' נוסדה בידי זלמן שוקן עם בנו תיאודור. את הבעלות על סניפי ההוצאה חילק זלמן שוקן בין חמשת ילדיו. השליטה בהוצאת שוקן באמריקה ניתנה לתיאודור ולחזה ועל הוצאת שוקן הישראלית הופקדו גרשום, מיכה וגדעון. בשנת 1959 חשבו יורשיו של זלמן שוקן באמריקה למכור את בית ההוצאה, שלא הניב רווחים, אך תוכניתם לא יצאה לפועל. הרצל רום, בעלה של חזה שוקן, ותיאודור שוקן קיבלו עליהם את ניהול ההוצאה. רום הוסיף לקטלוג ספרים רציניים בכריכה רכה, המיועדים לקהל קונים בקמפוסים אוניברסיטאיים, והיוזמה זכתה להצלחה: 'רק לאחרונה חלה התעוררת בתחום 'הטרייד פיפרבוקס' והוצאות שונות החלו להוציא סיפורת חדשה בסדרות של כריכה רכה, מה ש'שוקן בוקס' כבר עשה בראשית שנות ה-60. ההוצאה רכשה לה מוניטין של 'אימפרינט' איכותי לא גדול בעל 'בק ליסט' מכובד ביותר של 'סטדי סלרס'.²³

עם מותו של רום בשנת 1965 קיבל תיאודור שוקן את הניהול הפעיל של ההוצאה, עד לפטירתו בשנת 1975. אחריו ניהלה את ההוצאה אחותו ואלמנתו של רום, חזה; אחריה – בעלה השני, יוליוס גלזר, ולבסוף – בנו של הרצל, דיוויד רום. בניהולו הוציאה שוקן כמה רבי מכר, ביניהם ספרו של הרב הרולד קושנר, 'כאשר דברים רעים קורים לאנשים טובים'. 75 ספרים יצאו מדי שנה ביניהם כתבי סופרים יהודים, ספרי חינוך ופסיכולוגיה, הן בכריכה קשה והן בכריכה רכה. במלאת חצי

---

²² ראו לעיל, וכן בהרחבה באתר התרבות:
<http://www.ideofact.com/archives/000115.html>

יובל שנים להוצאה הקדיש לה "הניו-יורק טיימס" חצי עמוד. חלק לא קטן של המאמר עסק ביצירתו של קפקא, מכיוון שבזכות קפקא הצליח שוקן לפרוץ את המסגרת היהודית ולחדור לשוק הספרים הכללי.

בראשית שנות ה-80 עלתה שוב האופציה למכור את ההוצאה. הסיבה למכירה נשמרה בסוד, כמקובל בחברות פרטיות: "זמן קצר לפני המכירה של ההוצאה מכרה ההוצאה את האיגרות והמכתבים של קפקא לארוסתו פליציה באואר ששימשו בסיס לספר שיצא לאור בהוצאה זו בשנות ה-70. כתב היד היה רכושו של זלמן שוקן והמכירה השיגה מחיר שיא אצל סות'בי של 605 אלף דולר, אבל זה כנראה לא הספיק" (הנדלזלץ, 14/7/87).²⁴

כשפרש רום הוא העביר את הניהול לידיה של מרים שוקן, בתו של תיאודור. השניים מכרו את שוקן בוקס להוצאת פנתיאון, חברת בת של "רנדום האוס", ב-1987.²⁵ המו"ל של פנתיאון היה אנדרה שיפרין, שאביו ז'ק שיפרין, עבד עם שוקן בגרמניה וחלם להחזיק בזכויות על קפקא. רכישת שוקן הייתה בעבורו הגשמת חלום. בספרו 'עסקי ספרים' הוא מספר: "טענתי בתוקף בפני נציגיו של ניוהאוס [מנהל רנדום האוס] שיש טעם רב בעסקה, וכעבור חודשים של חקירה מדוקדקת נחתם ההסכם [...] החלטנו לא להסתפק בתרגום מחדש של הספרים הישנים אלא לטפל בהם כראוי לפי חשיבותם. הזמנו תרגומים חדשים של קפקא בעריכת מארק אנדרסון, איש המחלקה לגרמנית של אוניברסיטת קולומביה, וכללנו גם כתבים

---

²³ ראו בהרחבה: הנדלזלץ, מ. (1987, יולי, 14). "הוצאה נמכרת", **הארץ**.
²⁴ באוגוסט 2016 הכריע בית המשפט העליון כי כתביו של ברוד לרבות אלו של קפקא, יועברו לספרייה הלאומית ולא ישארו בחזקתה של חוה הופה, בתה של מזכירתו של ברוד. ראו בהרחבה: גולן, א. (8/8/16). סוף המאבק המשפטי: כתבי קפקא יועברו לספרייה הלאומית.

<http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/810/006.html>
²⁵ אתר המו"ל "רנדום האוס" (<http://www.randomhouse.biz/about/contact>) מפנה את המתעניינים ב"שוקן" לכתובת הדואר של "פנתיאון" pantheonpublicity@randomhouse.com - Pantheon/Schocken

של קפקא שטרם תורגמו [...] הקטלוג המצוין של שוקן על השואה הוקם לתחייה והוחזר לדפוס" (שיפריין, 2003: 83–84).

עוד על הקשר בין פנתיאון לשוקן מספר שפריין: "שנים ארוכות, כמעט מתחילת דרכי בפנתיאון, עבדתי עם מנהליה של שוקן. חשתי קרבה עמוקה אל המו"ל הגולה שנמלט מגרמניה בגלל המלחמה והקים תחילה בית הוצאה בירושלים ולאחר מכן בארה"ב [...] אני לא הרגשתי קרוב לעמדותיה הדתיות של ההוצאה, אבל קראתי והערצתי רבים מסופריה ובהם מרטין בובר, ולטר בנימין וגרשם שלום. בעבר עבדה שם חנה ארנדט תקופה קצרה כעורכת. צאצאי משפחת שוקן שמרו על הסטנדרטים האינטלקטואלים הגבוהים שאפיינו את ההוצאה מיום היווסדה" (שיפריין, 2003: 83–84).

הרצון למלא מחסור בחומרי תרבות יהודיים הנחה את הוצאת שוקן בניו יורק גם לאחר מכירתה לפנתיאון. כך, למשל, היא הוציאה את ספרי 'בראשית' ו'שמות' (במגמה להוציא גם את 'כמדבר' ואת 'דברים') בתרגום אנגלי חדש של אוורט פוקס, עם פירושים שכתב. "בוני פטרמן המנהלת את מדור היודאיקה של שוקן ראתה את הספרים האלה במסגרת של ספרים המביאים קול בן זמננו לקהל יהודי בן זמננו".²⁶

תקופת גרשום שוקן כמו"ל הוצאת שוקן בארץ-ישראל (1940–1970)

גרשום (גוסטב) שוקן (1912–1990), בנו בכורו של ש"ז שוקן, שההוצאה בתל-אביב והעיתון 'הארץ' עברו לידיה ב-1940, התרכז בעיתון שערך ושניהל ביד רמה. הוא עסק גם בכתיבת שירה,²⁷ אך לא השקיע הרבה מזמנו וממצו בניהול ההוצאה. הוא נולד בעיר צוויקאו, גרמניה. בשנים 1932–1933 למד כלכלה באוניברסיטת היידלברג ובהמשך בלונדון. עם עלות הנאצים לשלטון עלה לארץ

²⁶ וראו בהרחבה: הנדלזלץ, מ. (1991, פברואר, 12), "הספר היהודי בארה"ב", הארץ.
²⁷ שוקן אף הוציא לאור ספר שירה בהוצאת "עקד" תחת השם "שירים לעת מצוא" (1969).

ועבד בבנק אנגלו-פלשטינה. מאוחר יותר המשיך בלימודיו האקדמיים ב'לונדון סקול אוף אקונומיקס'. משנת 1939 היה העורך הראשי של 'הארץ' עד שבועיים לפני מותו (דצמבר 1990). הוא היה מבין מקימי המפלגה הפרוגרסיבית, אשר איחדה במסגרתה את רוב חברי מפלגות העלייה החדשה והעובד הציוני וכן אישים מרכזיים משורות הציונים הכלליים. גרשום שוקן נבחר לכנסת השלישית בשנת 1955 והיה פעיל במסגרתה עד להתפזרותה. כעורך 'הארץ' היה פעיל בוועדת העורכים של העיתונים היומיים והיה חבר הנשיאות שלה במשך רוב תקופת פעילותו. במובן זה בתו, רחלי אידלמן דומה לו: גם לה פעילות ארוכת שנים בהתאחדות המו"לים בישראל.

ב-1940 שכנה ההוצאה בשדרות רוטשילד 8 בתל-אביב והעסיקה רק ארבעה-חמישה עובדים. היא התנהלה כמעין עיסוק צדדי, כתחביב, של בעליה יותר מאשר כמפעל תרבות או כעסק כלכלי. מנהל ההוצאה, יוסף הרמן, נהג לומר לרחלי אידלמן: "סבא שלך היה נותן לי כל שנה חצי מיליון מרק כדי לנהל את העסק ואבא שלך לא נותן לי כלום".²⁸ על הרמן אמרה: "הוא למד את כל הטכניקה איך להפיק ספר ואיך למכור, אבא היה עסוק בעיתון 'הארץ', וכשהיה רוצה להוציא ספר הוא היה אומר להרמן 'תוציא את הספר', והרמן היה מבצע".

בין ההחלטות הראשונות שקיבל גרשום שוקן כמנהל ההוצאה הייתה הוצאת "קובץ שוקן לענייני ספרות" בשנת 1941. לשם כך פנה לעגנון וזה שיגר לו 24 פרקים מתוך הרומן "עורו של בלק", אלא שבמהלך הכנת הקובץ להדפסה נודע לשוקן על הסכמתו של עגנון לתת את הסיפור "הרופא וגרושתו" לקובץ מתחרה בשם "בכור", שערך ברל כצנלסון. גרשום שוקן ראה זאת כבגידה והחליט להלחם במתחרהו, ברל כצנלסון, שעמד להקים הוצאת ספרים גדולה בחסות ההסתדרות

---

²⁸ ציטוטים ישירים מדבריה של רחלי אידלמן לקוחים מתוך ראיונות שנערכו עמה: 29/7/03 - מוטי ניגר; 18/12/03 - חנה קליימן.

ובשיתוף פעולה עם העיתון 'דבר'. שוקן וכצנלסון נפגשו להסדרת העניין²⁹, אך ש"ז שוקן סרב באופן מוחלט לשחרר את כתביו של עגנון והיה מוכן רק שהזו ושטשרניחובסקי יפרסמו בה³⁰.

כדי להגן על עצמו בעתיד ערך שוקן הסכם חדש עם עגנון וקבע, כי הסופר רשאי לתת סיפורים בהיקף של עד גיליון דפוס ולא יותר מפעמיים בשנה לכתבי-העת 'מאזנים', 'גליונות' ו'גזית'. בחוזה החדש ציין, כי עליו להמשיך ולכתוב ל'הארץ' ונאסר עליו למסור כתבי יד להוצאות אחרות, או לעורכי קבצים וכתבים, בלי לקבל רשות בכתב מהוצאת שוקן. בסופו של דבר השאיר עגנון את כתב היד אצל ברל כצנלסון ובתוך חודשיים הופיע הקובץ 'ככור', שהוגדר כ'כמאסף בן זמננו', ובתוכו הסיפור של עגנון 'הרופא וגרושתו'³¹. לאורך השנים, היחסים בין גרשום שוקן לעגנון היו מורכבים, כפי שמעידה רחלי אידלמן מזיכרונותיה (הנוגעים לשנות ה-60):

מבחינה כספית היה נורא קשה להחזיק את ההוצאה, שאתה משלם ואתה לא מקבל כלום, אני זוכרת בילדותי היינו נוסעים אליו ואבא היה מנסה לשכנע אותו שיתן עוד כתבים והוא היה פותח את כרכיו 'הנה אתה רוצה את כלתו של מר לובלין', הוא היה שם דפים של כתב יד בתוך כריכות. את אבא זה היה נורא מרגיז. כיוון שהייתי יותר צעירה בתור ילדה וסטודנטית, הייתי איתו ביחסים טובים, אבל את כל הספרים שאבא חיכה שיגמור לכתוב אני הוצאתי אחרי מותו. אבא

²⁹ דן לאור ואניטה שפירא מספרים בכך ארוכות; דן לאור – בעמודים 333 ואילך בספרו "חיי עגנון" – ואניטה שפירא בספרה, "ברל", עמ' 648 ואילך. בכל מקרה, זהותו הפוליטית של עגנון נראית רחוק מתנועת העבודה ובערוב ימיו אף הזדהה עם תנועת "ארץ ישראל השלמה". מעט על השקפותיו ראו: מיכאל קרן, תגובתו של עגנון למדינת-הלאום היהודית על פי 'ספר המדינה', עיונים בתקומת ישראל 5 תשנ"ה, אוניברסיטת בן גוריון, ע"מ 446–454.

³⁰ כך של כל שירי טשרניחובסקי יצא כבר בתקופת ש"ז שוקן, בשנת 1937, והודפס עוד במהדורות רבות בעשורים הבאים. הזו לא פרסם בשוקן אלא ב"עם עובד" ומעט בהוצאות אחרות. מאסף מספוריו נדפס ב"דביר".

³¹ וראו בהרחבה: לאור (1998), חיי עגנון, שם: 333–337, וכן לעיל.

הצליח להוציא ממנו רק את 'האש והעצים'. כל הספרים האחרים יצאו כשעגנון הביא אותם בשנים הראשונות. אבא הוציא את 'תמול שלשום', ואחרי שסבא נפטר, אבא עשה את המבצע עם משרד החינוך, שנסעו בכל הארץ, בכל בתי הספר, עם מרצה, ועשו מפעל הוצאה לכתביו של עגנון: מכרו פעם ראשונה עשרת אלפים סטים ב-29 לירות. זה היה ב-59 ופעם ראשונה שהייתה כזו מכירה (אידלמן, ראיון אישי).³²

על פעולתה של הוצאת שוקן בסוף שנות ה-40 ובתחילת שנות ה-50 ניתן ללמוד מידיעה ב'הארץ' ובה מסופר, כי ההוצאה שוקדת על הוצאת ספרות משובחת בעברית, בשיר ובפרוזה וכן על הוצאת תרגומים מספרות העולם החשובה "אך בכל תחומי עבודתו כאחד שואף בית ההוצאה לקיים את כוונתו החינוכית לשיפור טעמו של הקורא ולעידוד הרצון לקרוא ספר טוב. משום כוונה זו מקדיש בית ההוצאה תשומת לב מיוחדת לצורתו החיצונית של הספר" (לב ארי, 25/1/52).³³ בשנים 1951–1952 הוציא שוקן את ספרו של אורי צבי גרינברג "רחובות הנהר", ששה ספרים של עגנון, ספר ציורים של מרק שאגאל, וכן נמצא בתרגום ספרו של טולסטוי 'אנה קרנינה'. באותה תקופה יצאו לאור, חלקם בהדפסה של מהדורה שאזלה, תרגומים מיוונית, שיאפיינו את ההוצאה עוד בהמשך הדרך, ומשפות אחרות, וביניהם 'פוליטיקה כמקצוע' מאת מקס ובר בתרגומו של א. שמואלי. כן יצאו מהדורות של ספרים שאזלו מן השוק: 'דיוקנה של מולדת' – אלבום תצלומים, ספרו של השופט ויתקון, 'מבוא לדיני המסים', אשר יצא במהדורה חדשה בפורמט גדול, "הקונקורדנציה של התנ"ך" במהדורה מתוקנת ומעודכנת בכרך אחד, אשר הודפס על נייר דק, שהקטין את ממדי הספר ושהקל על השימוש בו.

---

³² על יחסי ש"ז שוקן וש"י עגנון ראו גם בספרו של עגנון (2000) **מעצמי אל עצמי** וכן בספרו של דן לאור (1998), "חיי עגנון".
³³ וראו בהרחבה: לב ארי, ש. (25/1/52). קרית הספר שלנו בראי השנה החולפת. **הארץ**.

בשנת 1945 הופיע בעברית "אמריקה" של פרנץ קפקא (בתרגום יצחק שנהר), ומשנות ה-50 החלו לראות אור שאר ספריו של קפקא בתרגום עברי של ישרון קשת. כאמור, ההוצאה החזיקה בזכויות העבריות של כל כתבי קפקא והוצאת "שוקן בוקס ניו-יורק" החזיקה בזכויות העולמיות של יצירות קפקא. בסוף שנת 1994, כשבעים שנה לאחר מותו של קפקא, פגו הזכויות הללו של "שוקן" והוצאות אחרות ("עם עובד" במיוחד) אצו לתרגם מחדש את כתבי הסופר הגדול (ראה על כך עוד בפרק השביעי, העוסק בתקופת אידלמן בהוצאת "שוקן").

בשנות ה-60 המשיכה ההוצאה בקו ספרי העיון ובכללו ספרים העוסקים במדעי המדינה וכלכלה וזכרונות של אישים, שקנו להם שם בתחומי פעולה שונים. ראוי לציין כאן את ספרו של ויליאם שירר 'עליתו ונפילתו של הרייך השלישי', שהיה לרב מכר ושעורר תגובה ציבורית רחבה, כיוון שיצא לאור בסמוך למשפט אייכמן. כידוע, משפט אייכמן עורר באופן דרמטי את תודעת השואה בקרב הציבור בארץ. כך כתב הקורא ישראל זוסקוביץ: "אחרי הזעזוע הקשה שעבר עלינו כשנגולה יריעת הזוועה במשפט אייכמן מי משתוקק לקרוא כעת על עליתו ונפילתו של הרייך השלישי – הרייך שגידל את צורר היהודים הגדול בדברי ימי עולמו, ימח שמו ויאבד זכרו". תשובת 'הארץ' היתה "[...] ההיסטוריה של הרייך השלישי היא תנאי מוקדם אלמנטארי להשכלה פוליטית בימינו [...] מסיבה זו קיבלו על עצמם הוצאת שוקן ו'הארץ' את הוצאתו ואת הפצתו של הספר בעברית". ספר נוסף על השואה, שזכה לתפוצה רחבה, היה "המקצוע: השמדה" (תשכ"ד) מאת רוברט קמפנר בתוספת הקדמה מאת גדעון האוזנר, שהיה התובע במשפט אייכמן. הוצאת הספר עם ההקדמה של האוזנר מצביעה על תופעה רווחת במו"לות הישראלית, אשר שוכללה עשרות שנים לאחר מכן בהוצאת "ידיעות אחרונות": בחירה בארוע אקטואלי ובכותב ידוע כדי למצות מהנושא הנדון ספר עיון-קריאה קל לשיווק.

ספרים נוספים בעלי חשיבות ציבורית ומדינית, שהוציאה שוקן, היו ספרו של נגיד בנק ישראל, דוד הורוביץ – "בשליחות מדינה נולדת"; "מסד למדינת

ישראל: תולדותיה של הצהרת בלפור" מאת ליאונרד שטיין, שעורר הדים עוד לפני שתורגם מאנגלית; ספרו האוטוביוגרפי של חיים ויצמן, "מסה ומעש", במהדורה מחודשת במלאת 10 שנים למות הנשיא; "אחדות וייחוד" מאת יעקב טלמון ובו אוסף מסות על אישים ועל דעת. בתחום הספרות היפה יצאו ספרים של גוגול ("נפשות מתות", "האדרת") בתרגום יצחק שנהר, ואלה זכו ברבות הימים לתרגומים חדשים, שראו אור בהוצאות אחרות. לבסוף יש לציין שני מפעלי-תרגום ראשונים במעלה, שהפיקה ההוצאה: תרגום כל כתבי אפלטון לעברית בידי יוסף ג. ליבס ותרגום רוב כתבי ניטשה בידי ישראל אלדר. שני הקבצים הגדולים הם נדבכי-יסוד בתרבות הישראלית.

בואו של דן מירון להוצאה (1962) ועזיבתו בשל חילוקי דעות עם ג. שוקן

בספטמבר שנת 1961 התפרסמה בעיתון 'הארץ' ידיעה, כי הוצאת שוקן מצמצמת את העסקתם של סופרים עבריים, משוררים ומספרים, וכי תמשיך להוציא ספרי מקור במידה שספרים כאלה יזדמנו לה; עם זאת, בספטמבר 1962 פרסמה ההוצאה באותו העיתון, כי היא עומדת להוציא לאור סדרה של ספרים מקוריים בעברית במקצועות שונים: ספרות יפה, ספרות מדינית, מסה עיונית וספרות מקצועית. הספר, שפתח את רשימת ספרי השנה, היה ספרו של ש"י עגנון, 'פרשת מתן תורה' – ספר ראשון במחזור של ארבעה ספרי פשט ודרש. ספר נוסף היה של פרופ' קורצווייל, 'ספר מסות על עגנון'.

באותה שנה הצטרף להוצאה חוקר הספרות והעורך דן מירון, שנקשר אל המשפחה בנישואיו עם יעל שוקן. מירון הופקד על עריכת סדרה חדשה, שנועדה לקרב אל הציבור יוצרים ישראלים חדשים בעלי משקל. "הוצאת שוקן זוהתה עם

עגנון, טשרניחובסקי, יצחק שנהר ובמידה מסוימת גם עם אורי צבי גרינברג. אך לא היה שום קשר חי עם הספרות הישראלית".³⁴

דן מירון הביא להוצאה את יהודה עמיחי. השניים הכירו זה את זה בראשית שנות החמישים, כשלמדו יחד בחוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית. מירון ראה את עמיחי כמשורר הישראלי החשוב של התקופה ולכן פנה אליו בעניין זה, ועמיחי נענה בשמחה. "החלטנו לפרסם מיד את מכלול שיריו משנת 1948 [הספר 'שירים, 1948–1962' יצא בשנת תשכ"ג. מ. נ.]. ואת הרומן 'לא מעכשיו לא מכאן'. בשני הספרים השקעתי עבודת עריכה מרובה, ובעיקר ברומן הענקי שקוצר בשליש. לאחר מכן ערכתי לפי בקשת עמיחי (הגם שכבר לא עבדתי בהוצאת שוקן) את 'עכשיו ברעש' (1968). "מירון מציין באשר לפורמט של הספר: "זה היה הפורמט שקבעה הוצאת שוקן עוד מימי ברלין לספרות יפה ואנחנו אהבנו אותו" (מירון, 1/2/04, מכתב).

מירון הביא להוצאת שוקן יוצרים נוספים: דוד אבידן (ספרו 'משהו בשביל מישהו' ראה אור בשנת 1964), יורם קניוק ('היורד מלמעלה'), ואהרן אפלפלד ('בגיא הפורה'). אפלפלד פרסם את ספרו הראשון בהוצאת 'עכשיו' הקטנה של גבריאל מוקד, לאחר שנדחה בכל הוצאות הספרים הממוסדות.³⁵ מירון משך את אפלפלד ל"שוקן"; במשך הזמן עבר הסופר להוצאת "הקיבוץ המאוחד", משם ל"כתר" ומשם – בעקבות עורכו, יגאל שוורץ – ל"כנרת-זב"מ". גם אבות ישורון פרסם ב"שוקן" ("30 עמ' של אבות ישורון", 1964 ו"זה שם הספר", 1970) עד שעבר לפרסם בספרי סימן קריאה (ראה בפרק על "הקיבוץ המאוחד").

הסופרת עמליה כהנא-כרמון הוחתמה לכתובה בהוצאת שוקן, אלא שגרשום שוקן התערב בשיקולי העריכה, החוזה עם הסופרת בוטל ומירון התפטר.

³⁴ דבריו של דן מירון מתוך מכתב שכתב לתחקירנית שבחנה את הוצאת שוקן, חנה קליימן ב-1 בפברואר 2004.

³⁵ ראיון טלפוני עם אפלפלד נערך ב-26 בינואר 2005.

"עמדתי בפני החתמת ההוצאה על חוזה עם עמליה כהנא-כרמון, שספר סיפוריה הראשון ('בכפיפה אחת') נמסר לעריכתי. רק בשלב זה התערב גרשום שוקן בשיקולי העריכה. עד כה הוא התעניין מאוד בפיתוח הסדרה שערכתי. עכשיו הוא התנגד מנימוקים ספרותיים – מוטעים לחלוטין, כמובן – לפרסום ספרה של עמליה כהנא-כרמון, והכרעתו גרמה להתפטרותי מן העבודה בהוצאה". (מירון, 1/2/04, מכתב).

מירון עוד הספיק לפרסם בהוצאת שוקן אלמנך ספרותי חדש בשם 'ענף', אשר יועד לצאת מדי שנה. "יצא לאור רק 'הענף' הראשון ובו שירים וסיפורים של עמליה כהנא-כרמון, יורם קניוק, א. אפלפלד, יהודה עמיחי, דוד אבידן, דן פגיס ואחרים. 'ענף', כמו 'אלמנך שוקן' הוותיק (שנעשה על-פי דוגמת אלמנך פישר הגרמני), צריך היה לפרסם יצירות מפרי עטם של סופרי ההוצאה. לדבר לא היה המשך" (מירון, 1/2/04, מכתב).

התנהלות ההוצאה ללא עורך מתחום הספרות מאפיינת את הוצאת שוקן גם בתקופה הבאה. כמו אביה, גם רחלי אידלמן לא הצליחה להגיע לעמק השווה עם עורכים מקצועיים ולא קיבלה את הצעותיהם (ראו בהמשך על יחסיה עם בנימין תמוז). מחסור בעורך מתחום הספרות הוא שמנע משוקן להיות הוצאה משמעותית בתחום הספרות היפה, והיא פרשה כנפיה רק בתחומי ספרי העיון וספרות הילדים והפעוטות.

זכיתו של עגנון בפרס נובל לספרות (1966)

עגנון היה ועודנו סופר חשוב מאוד בעיני הביקורת ולימודי הספרות. קולמוסים רבים נשתברו במסות, בהערכות ובמאמרי ביקורות על יצירותיו. ספריו היו נפוצים, אך עד מותו של ש"ז שוקן בשנת 1959, מכירת ספריו לא שברה שיאים. באותה שנה החל גרשום שוקן במבצע להרחבת תפוצתם של ספרי עגנון וזאת במטרה כפולה: להרחיב ולהעמיק את המפגש של הקהל הישראלי עם יצירתו של עגנון ומתוך כך – להגדיל את רווחי ההוצאה. המבצע, כפי שמספר לאור, התקיים

בשיתוף פעולה עם 'הארץ', שהפיץ עותקים רבים לקוראיו. היעד: כתבי עגנון בכל בית בישראל. הקשר בין 'הארץ' להוצאת שוקן – המאפשר להוצאה לפרסם במחירים מיוחדים ולהפיץ את תוצריה – הנו אחד מגורמי ההצלחה של ההוצאה.

גרשום שוקן ביקש להפיץ את כתבי עגנון גם בחוץ לארץ, כי האמין בטיב יצירתו של הסופר וביכולתו לזכות בתהילת העולם – תהילה שתזכה גם את המו"ל עצמו בפירות כלכליים. כאביו, קיווה גרשום שוקן שעגנון יזכה בפרס הגדול מכולם – פרס נובל – וכך יהיה היוצר הישראלי הראשון המעוטר בכתר זה. שוקן פעל נמרצות לתרגם את עגנון לאנגלית, לגרמנית ולשוודית. פעולותיו אלו, ובעיקר איתור המתרגמים ושיתופי הפעולה עם בתי הוצאה באירופה, הפכו את עגנון, תוך שנים מעטות, לסופר ידוע ביבשת. עיתונים עסקו בו ומאמרים נכתבו עליו. אך שוקן לא הסתפק בכך ודירבן את קורצוויל – אשר ייצג מוסד אקדמי, שבאפשרותו להציג מועמדות לפרס נובל – שיקדם את מועמדותו של ש"י עגנון לפרס. הדיפלומטיה הישראלית נרתמה אף היא לעניין, ובמיוחד יצוין יעקב הורביץ, שהיה עורך מוסף הספרות של 'הארץ' וגם נספח התרבות בשגרירות ישראל בשטוקהולם בשנות ה-60. ואכן, באוקטובר 1966 זכה עגנון בפרס נובל לספרות, בצוותא עם נלי זק"ש.

האוניברסיטה העברית ניסתה כבר שנים אחדות לפני כן לקדם את עגנון לפרס, אך נראה שפעולתו של גרשום שוקן הייתה מהמנועים הבולטים שהביאו לזכייה זו. הגם שיש בצידה רווח להוצאה, הרי זו דוגמה מופתית לפעילות של מו"ל כמתווך תרבות.

"ספרי תרשיש"³⁶

בעקבות מפעלה של הוצאת שוקן, אבקש להזכיר את פועלו של משה שפיצר, שהיה עורך ומנהל בהוצאת "שוקן" בברלין ולאחר עלייתו ארצה הקים בירושלים הוצאת ספרים ייחודית - "ספרי תרשיש" שמה. שם זה אינו אומר מאום למרבית הקוראים, אך הוא הפך לשם דבר בקרב ביבליופילים מושבעים. בית ההוצאה הזה היה רק חלק מפועלו של האיש, שכן הוא מילא תפקיד מכריע בהתפתחות הדפוס העברי.

משה שפיצר נולד בשנת 1900 בעיירה בוסקוביץ שבחבל מורביה (כיום בצ'כיה). השפה השלטת בקרב יהודי העיירה הייתה גרמנית, ובני משפחתו המבוססת היו מנהלי בית ספר וסוחרי חיטה. בבית הספר למד שפיצר עברית וסלווית עתיקה ונחשב עליוי. הוא היה ציוני מנעוריו. הוא למד לימודי הודו באוניברסיטה בווינה ואחר כך – באוניברסיטת קיל שבצפון גרמניה, שם התמחה בלשונות הודו ובספרותה וכתב את עבודת הדוקטור שלו על הספרות הפוליטית בלשונה העתיקה של הודו, הסנסקריט. לאחר מכן עבד באקדמיה הפרוסית למדעים, בברלין, על מגילות בסנסקריט, בצוותא עם ההיסטוריון הגרמני הנודע אדוארד מאיר.

כעבור שנים מספר נטש את ענייני הודו, עבר לעסוק בחינוך יהודי וציוני מתוך התמקדות בתרבות היהודית. לשם כך הקים בית ספר ללימודי העשרה לנוער יהודי. גרשום שוקן סיפר, כי הוא עצמו השתתף, בסוף שנות ה-20, בסמינר שערך מרטין בובר באותו בית ספר (שוקן, 14/1/83). כמו כן ערך שפיצר עיתון לנוער יהודי-גרמני, עיתון שהיה לימים דוגמה לשבועון 'הארץ שלנו'. שפיצר קשר

---

³⁶ תודה לדנייה עמיחי-מיכלין על הסיוע בתחקיר. עם סיום העבודה על הספר, בשנת 2016, יצא לאור ספרה של עדה ורדי, **ספר שפיצר: פרקי חיים וספרי תרשיש**, בהוצאת מנגד, המקיף את כלל פועלו של שפיצר. הדברים שבפרק זה אומנם נכתבו לפני צאת הספר ואינו מתיימר להקיף כפי שמקיף ספר שפיצר (360 עמודים בפורמט אלבומי). קוראים המעוניינים בהרחבה יפנו לספרה של ורדי. זאת ועוד, ספר שפיצר מדגיש את האתגר בספר על המו"לות העברית, שעל לא מעט דמויות מדמויותיה אפשר לכתוב מונוגרפיה מקיפה.

קשרים עם אנשי רוח יהודים נוספים – כגון מקס ברוד – ולא-יהודים. בתחילת שנות ה-30 שימש כמזכירו האקדמי של בובר וישב אצלו בהפנהיים כשנתיים, שם סייע במפעל תרגום התנ"ך לגרמנית בידי בובר ופרנץ רוזנצוויג. בד בבד, החל לקנות בקיאות בדפוס ממו"ל גרמני בשם יעקב הבנר, שהקים הוצאה ליד דרזדן. לידע המקצועי והתרבותי שצבר הוסיף שפיצר מעצמו טעם אסתטי מעודן.

הקשר שלו עם משפחת שוקן החל לפני כן, בברלין, כשנשכר בידי שלמה זלמן שוקן לשמש כמחנך הפרטי של ילדיו. כך נוצר קשר הדוק בינו ובין המשפחה לאורך השנים, ויחסים קרובים במיוחד התפתחו בינו לגרשום שוקן. כאמור, לאחר עליית היטלר לשלטון נעשה שוקן בית ההוצאה היהודי המרכזי בגרמניה. שפיצר חזר לברלין בשנת 1933 והחל לעבוד בהוצאה כלקטור ואחר כך – כאחד משני מנהלי ההוצאה. לדברי גרשום שוקן, "בשנות עבודתו בהוצאת 'שוקן' בברלין שיקע עצמו שפיצר בכל המלאכות הקשורות בעיצובו של ספר, וכך נתגלו גם כישוריו המעשיים הגדולים בתחומים אלה. במחיצתה של הוצאת 'שוקן' בברלין עבדו אז אי-אלה מן האומנים המעולים ביותר בכל התחומים של עיצוב ספרים, ושפיצר קנה בשקיקה את תורתם" (שוקן, 14/1/83).

אחד האומנים הללו היה למברט שניידר, המנהל השני של ההוצאה – אשר הפיק ברוב כישרון ספרים עבריים מבלי שידע עברית. הוא הקנה לשפיצר את המלאכה יחד עם הסדר-אמן מקס מלטה מילר.³⁷ רפאל יוליוס כתב, כי "כבר אז גילה [שפיצר] משיכה עזה אל האות העברית ואל עיצובם של ספרים תוך הקפדה על עיצוב נכון בין כל מרכיביהם: סוג האות, גודלה, הפורמט, הנייר, ההדפסה והכריכה" (יוליוס, 2/12/83).³⁸ לדברי אמיתי שפיצר, בנו של משה: "בגרמניה פעל באותו זמן הבאואהאוס – בית ספר למלאכה כמעשה אמנות, שבו לימדו את כל

³⁷ ראו גם בדרך המוקדש לשפיצר בתערוכת מוזיאון ישראל "דפוסים משתנים: מלאכת העיצוב של משה שפיצר, פרנציסקה ברוך והנרי פרידלנדר" (2015–2016), אוצרת: עדה ורדי.

³⁸ ראו בהרחבה: יוליוס, ר. (1983, דצמבר, 2). "היופי היה לו אידיאל – מפעלו הטיפוגרפי". מעריב, עמ' 40.

מקצועות האמנות. ארכיטקטורה היתה רק חלק אחד. בין היתר לימדו שם אותיות, גרפיקה, אריגה. שניידר ושפיצר היו מקורבים למורים האמנים ולמדו מהם. עיצוב הספר היה עניין מכובד מאד בגרמניה, התחום של עיצוב אותיות, כריכות, איורים – כל אלה הגיעו לאיכות גבוהה ולשיאים אמנותיים. זה היה עיסוק אצילי”.

שפיצר עלה ארצה בשנת 1939, כשהוא מצליח להוציא את אלפי ספרי ההוצאה מגרמניה. במקביל העביר גם ספריות פרטיות ובהן ספרייתו האישית, כלומר, מה שנותר ממנה לאחר שהגרמנים החרימו כשליש ממנה. בראיון מוקלט שנשתמר במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית מתאר שפיצר את אותה העת:

ב-1937 באה פקודה שהעיתונים וכתבי העת היהודים, וגם הוצאות הספרים, נתונים להשגרת המשרד הזה [משרד התעמולה]: צריכם להביא להם כל ספר שמוציאים לאישור קודם, לצנזורה כביכול. על כל פנים, יום אחד הייתי צריך לבוא לאותה מחלקה יהודית ב'פרופגנדה מינסטריון'. מובל שהלכתי לשם ברגשות מעורים, וחיכתה לי שם הפתעה גדולה: ישב שם צעיר כמנהל למעשה, שקיבלת אותי בכבוד גדול. [...] אינני יודע אם זה בפגישה הראשונה או השנייה, כל כל פנים מהר מאוד התחיל לספר לי את עמדתו האישית, תולדות חייו. [...] הוא היה איש אס-אס, בן של כומר, שבילדותו פיטמו אותו במקרא [...] כיום הוא אינו מזהה דיסימילציה [שהייתה מטרתו המוצהרת, כביכול, של המשטר כלפי התרבות היהודית] עם דיסקרימינציה, ועם האנטישמיות הזאת הדיסקרימינטיבית והוולגרית של Der Stürmer אין לו חלק. אדרכא, הוא מכבד את הפעולה התרבותית היהודית שלמשל נעשית בשוקן. [...] השיחות האלה היו לפעמים גרוטסקיות (ורדי, 2016: 18)³⁹.

יחד עם זאת, מכאן הדרך לסופה של ההוצאה בגרמניה הייתה קצרה.

³⁹ הדברים נאמרו בראיון של שפיצר עם דב קולקה, והשמור במדור לתיעוד בע"פ, באוניברסיטה העברית. הציטוט לעיל מתוך הספר על שפיצר שמביא את הדברים: ורדי, ע' (2016). **ספר שפיצר: פרקי חיים וספרי תרשיש**. ירושלים ותל-אביב: הוצאת מנגד.

מפגש עם הדפוס המיושן בארץ-ישראל והולדתה של הוצאת "ספרי תרשיש"

במרץ 1939 הגיע שפיצר לארץ ומעט זמן לאחר מכן הודיע לו שוקן שלא יעסיקו:

באתי לפנסיון ואמרו לי: טלפנו משוקן וביקשו שתבוא מיד. הזמינו אותי לסדר פסח עם לינה בביתם. למחרת בבוקר לקח אותי שוקן לטיול בגן, והסביר לי הסבר ממשוך למה לא ימשיך כאן בהוצאה. זאת אומרת שאני מחוסר עבודה. , אני אשלם לך במשך שנה אחת עשרים לירות לחודש ובזה די'. זה היה המון כסף נעלבתי מאוד.⁴⁰

שפיצר עבד לפרנסתו בעיצוב מודעות בעיתון ג'רוזלם פוסט (יוליוס, 2/12/83).⁴¹ בתי הדפוס היו קטנים והציוד דל, עובדי הדפוס לא הורגלו בעבודה משובחת ואותיות סידור היד היו שחוקות וישנות. המלחמה גרמה מחסור בחומרי גלם ובעיקר בנייר. בתי דפוס סירבו לעבוד לפי השיטה הקפדנית והמדויקת שהכתיב, עם הוראות טיפוגרפיות ועם אותיות סדר שאינן שבורות ואינן שחוקות, אבל שפיצר לא התפשר בעבודת המו"לות שלו. הוא הקים מסדרה ושמה 'מסדרת תרשיש', בה הכינו ספרים לסדר, וממנה הביא את לוחות הסדר להדפסה בבתי דפוס אחרים.

כשניהל את הוצאת שוקן, בטרם סגירתה, רכש שפיצר בעבור ההוצאה אותיות עבריות משובחות מבית הדפוס דרוגולין, בלייפציג, שההוצאה הדפיסה אצלו. לדברי אמיתי שפיצר, "היה ברור שבגרמניה לא ידפיסו יותר בעברית,

---

⁴⁰ ישורון, ה. (1982-1983, חורף). שיחה שלא הסתיימה עם עם ד"ר משה שפיצר. **חדרים**, 3: 52-55.

⁴¹ ב-1940 התחתן עם פפה ונולדו להם שני בנים ובת. דניאל שפיצר הוא מפיק ספרי אמנות ועורך (בין היתר, ערך את כתב העת "תרביץ" של המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית), אמיתי מתרגם, עורך ומרצה להיסטוריה, ויהודית שפיצר, אוצרת במוזיאון ישראל.

ולגרמנים לא היה מה לעשות עם אותיות עבריות. שוקן רצה להציל את הסדר וחשב להדפיס אותו בארץ". האותיות, שהיו יצוקות באיכות גבוהה ביותר, כבר היו מסודרות ומוכנות להדפסת ספר שירים של אבן עזרא, בסדר שכל אות בו סודרה לחוד. כך הן הובאו ארצה בידי שפיצר. בנו, אמיתי, מספר: "כשאבי הגיע לארץ הרעיון להדפיס את הספר נפל [ושוקן] נתן הוראה לפזר את הסדר. אבי ניצל את ההזדמנות וקנה ממנו את כל האותיות. שוקן נסע לאמריקה, ומהאותיות האלה אבי הקים בית מלאכה לסידור ספרים בירושלים, בין השנים 1940–1942."

בבית המלאכה הועסק קומץ אנשים, שחלקם באו מגרמניה. שפיצר הדריך אותם בדייקנות והם מילאו אחר הוראותיו ולמדו לעבוד גם בלעדיו. הוא ניסה שוב ושוב עד שהתקבלה תוצאה שהשביעה את רצונו. הוא השיג נייר איכותי, צירף לספריו איוורים מעשה ידי האמנים המוכשרים בארץ, והקפיד על איכות גבוהה בהדפסה ובכריכה. לדברי גרשום שוקן, "כל מה שלמד שפיצר בברלין הניב פירות עשירים אחרי עלייתו לירושלים" (שוקן, 14/1/83). בית המלאכה לא היה רווחי, אבל בזכותו נודע שפיצר כמומחה בהוצאת ספרים. משם נבטה הוצאת "ספרי תרשיש" – על שם ספינות שלמה המלך אשר הביאו זהב וכסף מתרשיש ארצה. הסמליל (לוגו) של המסדרה היה אניית תרשיש, מעשה ידי הגרפיקאי עמנואל גראו. מאוחר יותר עודכן הציור בידי הצייר אביגדור אריכא. הספינה מסמלת את יבוא המומחיות של שפיצר לארץ-ישראל: "הדימוי הוא שאבי הביא את הידע מאירופה", מסביר אמיתי שפיצר. המסדרה נסגרה בשל הפסדיה הכספיים, אבל היא הייתה הבסיס להקמת בית ההוצאה של שפיצר, "ספרי תרשיש", בתחילת שנות ה-40.

עריכה ספרותית ואכסניה לאמנים צעירים

לדברי אמיתי שפיצר, בחירת המחברים והתכנים של "ספרי תרשיש" וכל הכרוך בהוצאתם לאור נעשו רק בידי אביו, משה שפיצר. "אבי היה עורך לשוני, מדעי, ספרותי ומעצב של כל ספר שבחר", סיפר אמיתי שפיצר. "הוא עשה רק מה שעניין

אותו. יחד עם זאת, לאבי היה כשרון להפסיד כסף. גרשם שלום, שהיה ידידו, הסביר שההוצאה נקראה תרשיש מלשון רש"ש" (שפיצר, ראיון אישי).

בית ההוצאה פעל בירושלים, בדירה הפרטית של משפחת שפיצר, ברחוב רד"ק שברחביה. את הכותבים הכיר במפגשי אינטלקטואלים שהתקיימו בימי שישי בעיר. שם היו עמנואל אולסונגר, יוסף ג. ליבס, יצחק שנהר, ברוך קורצוויל, דוד פלוסר, יעקב ליכט ויעקב לנדא. במפגשים אלה נולדו, למשל, תרגום שירה גרמנית של הלדרלין (בידי ליבס) ושל גתה (בידי אולסונגר). כך יצאו לאור גם ספרים של חבריו של שפיצר, אף שלא היה להם שום סיכוי מסחרי, כגון אלו של יצחק שנברג (שנהר). גם ציירים צעירים קיבלו הזדמנות להציג בספרי תרשיש רישומים, תחריטים ופיתוחי עץ. בין האמנים: אביגדור אריכא, יוסל ברנר, רודולף (רודי) להמן, א.ר. לואיזאדא, יעקב פינס, תמרה ריקמן, אריאל ורדי ומשה טמיר. אמיתי מספר, כי אביו טיפח כמו אב מאמץ את האמן אביגדור אריכא. אריכא גר אצלו בבית ובמשך חודשים עבדו השניים ביחד.

הספר הראשון שיצא בהוצאת "ספרי תרשיש" היה קובץ סיפורים של יצחק שנהר, "בשר ודם" (תש"א). ובשנה שלאחר מכן יצאו, בין היתר, "משא אהבתו ומותו של הקורנט כריסטוף רילקה" לרילקה בתרגום יצחק שנהר כמו גם "המלט" בתרגום שלום צבי דוידוביץ', כשבהמשך יצאו גם "מקבת", ו"אגדת חורף". עוד ראו אור שירים של אלזה לסקר-שילר בגרמנית ("פסנתרי הכחול"; ראו עליו להלן), "הקומדיה האלוהית" של דנטה בתרגומו של עמנואל אולסונגר, "קונרד ולנרוד" של אדם מיצ'קביץ בתרגום שלמה סקולסקי, "מיכאל קולהאס" של היינריך פון קלייסט, ו"איניאס" לוירגיליוס בתרגום יוסף ליבס, וכן ספרי שירה רבים, וביניהם משל הלדרלין, אברהם בן יצחק, ט. כרמי, חיים גורי ועוד.

ב"ספרי תרשיש" יצאו גם ספרי יודאיקה והיסטוריה ובהם "גוג ומגוג" של בובר, "מגילת אחימעץ", "ישראל והעמים – תולדותיהם מימי חורבן בית שני עד גרוש ספרד" של י. כץ ו"בשלהי בית שני – הפרושים, ספרי הבשורה" מאת ליאו בק בשיתוף דוד פלוסר. לצידם יצאו ספרי אמנות ותיקי ליטוגרפיות של

רודולף (רודי) להמן, משה טמיר, יוסף זריצקי ואחרים, ואיורים של יוסל ברגנר לספרי קפקא. עם כל זאת הוציא שפיצר את "חוק מס הכנסה" מאת זיגפריד מוזס, שלימים היה מבקר המדינה, את רשימת הספרים שנדפסו בבית הדפוס של מנשה בן ישראל באמסטרדם, ואפילו מורה דרך להסתכלות בכוכבים. אחד הספרים האחרונים שעיצב שפיצר היה אנתולוגיה לשירה עברית מתורגמת לאנגלית, שערך ט. כרמי בעבור הוצאת "פינגווין".

בשנת 1945 התמנה שפיצר למנהל בית ההוצאה הקטן של הסוכנות היהודית, שם עבד עד פרישתו לגימלאות בשנת 1965. חותמו ניכר בפרסומי הסוכנות ופרסומי הוצאת "מוסד ביאליק" שהשתייכה לסוכנות. במקביל שימש שפיצר – לא בשכר – כיועץ למכונים כגון בית הכנסת האיטלקי בירושלים ולבתי הוצאה כגון "דביר".

יוליוס מציין את המטען התרבותי העשיר של שפיצר: "רגישותו הרבה לדברי ספרות מעולים [...] ויכולתו ליזום ולעודד אחרים ליצירה טובה" (יוליוס, 2/12/83). אמיתי הבן מספר על יושרו של האב: "באתי לאבי כשהייתי סטודנט, וביקשתי לעבוד אצלו כמגיה או שיקשר אותי לבתי דפוס והוצאות אחרים. אבי סירב, ואמר: 'תראה לי קודם שאתה יודע לעבוד ואמצא לך'. ואז נאלצתי ללכת לחפש לבד עבודה. אף אחד לא היה זכאי לפרוטקציה אצל אבי. הוא היה איש תרבות אירופית נחמד מאד, עילוי".

הגשמת חזון חלוצי

מן הראוי להרחיב מעט את הדיבור על חזונו של משה שפיצר. בדברים שנשא גרשום שוקן לזכרו, אמר, כי עם מותו "נעלם מן הנוף האנושי-החברתי שלנו דגם מסוים של יהודי מרכז-אירופי אשר בשעתו תרם תרומה חשובה וייחודית לחיינו. ואני מתכוון לדגם של ציוני מרכז אירופי, שהציונות שלו הייתה בעלת צביון תרבותי ואשר החשיב ביותר את המבחן האיכותי הן לגבי טיבם של חיי החברה

והן לגבי הרמה האסתטית".⁴² שוקן הוסיף ואמר: "הציונות שלהם התאפיינה בכך שהם ראו את ארץ-ישראל לא רק כארץ מקלט בשביל יהודים נרדפים, כי אם כמקום בו אפשר ובו צריך לכונן חברה מתוקנת שישררו בה צדק ותרבות" (שוקן, 14/1/83). לדבריו, הציונים התרבותיים הצעירים והליבראליים גמרו אומר "לחולל מהפכה אסתטית [ביהדות ובפולחן שלה]. החיים החדשים בארץ ישראל [...] צריכים להיות לא רק בטוחים וטובים, כי אם גם יפים. היופי האסתטי צריך להיות לבן-הלוויה הטבעי של האיכות המוסרית של החיים החדשים" (שוקן, 14/1/83).

מרטין בובר היה אחד ממחולליה הראשונים של מהפכה אסתטית זו, בהוציאו ספר סיפורי חסידים בשנת 1906, שניכר לא בתכנון בלבד אלא גם בצורתו הנעימה והאסתטית. צעירים יהודים רבים באירופה, ובהם שלמה זלמן שוקן, הלכו שבי אחר החידוש. "תנועת ההתחדשות החברתית-הרוחנית-האסתטית של היהדות שהתעוררה [...] במרכז-אירופה יצרה את האווירה שלתוכה נולד משה שפיצר ושבה פעל כל חייו" (שוקן, 14/1/83).

אמיתי שפיצר סיפר: "אבי ראה את תרומתו להגשמת החזון החלוצי הציוני בייצור ספר עברי ברמה אירופית. הוא פעל ליישום מלאכת הדפוס האירופית המשובחת בארץ, ולהפצת הספר כמוצר תרבותי לא מסחרי. בזאת ראה את תרומתו למפעל הציוני".⁴³ פרופ' מלאכי בית-אריה, שהיה מנהל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כתב: "מפעלו ופועלו החלוציים והמהפכניים של ד"ר משה שפיצר בתחום עיצוב הספר העברי החדש, איכות ההדפסה והתפתחות אותיות הדפוס העברי מקנים לו מקום נכבד בין גדולי המדפיסים העבריים [...]".⁴⁴

---

⁴² ראו בהרחבה דברים שנשא שוקן בערב זיכרון למשה שפיצר במוזיאון ישראל בירושלים, כפי שפורסמו בעיתון "הארץ": שוקן, ג. (1983, ינואר 14). "המהפכה האסתטית בציונות מרכז-אירופה; דברים לזכרו של משה שפיצר". "הארץ", עמ' 18.
⁴³ ראיון עם אמיתי שפיצר נערך בינואר 2004.
⁴⁴ ראו בהרחבה: בית-אריה, מ. (1981). הקדמה לקטלוג התערוכה "ד"ר משה שפיצר - ספרים, אותיות, עיצוב, בעריכת ד"ר יעקב קצנשטיין. ירושלים: הוצאת "ידי הספר".

"הגדת ראשי הציפורים"

"הגדת ראשי הציפורים", שנכתבה ואוירה במיינץ שבגרמניה במאות ה-13 וה-14, קרויה כך משום שלרוב דמויות האדם המצויירות בה יש ראשי צפרים.⁴⁵ כתב-היד המקורי של ההגדה נמצא במוזיאון ישראל. הדפסת הפאקסימיליה של ההגדה בתשכ"ו (1967) נחשבת אחת מגולות הכותרת של הוצאת "ספרי תרשיש" ועליה הייתה גאוותו של שפיצר. אכן זהו מופת לפרויקט מו"לי מצד עשיית הספר. שפיצר הוציא אותה לאור בשני כרכים, בשנים תשכ"ו–תשכ"ז. לשם זאת נסע במיוחד לוינה. שיטת הדפוס בווינה, שכמעט אינה קיימת עוד בעולם, היתה סוג של ליטוגרפיה, הדפסת אור color type. משה שפיצר בחר גם בכורך יקר ביותר. למרבה הצער, חלק גדול מהעותקים של הגדת הציפורים ב"ספרי תרשיש", שנמצאו במוזיאון ארצות האיסלאם בירושלים, נגנב. הספר נעשה פריט יקר ערך לאספנים.

פריטי אספנים

אמיתי שפיצר העיד כי בין הספרים הממוספרים שהוציא שפיצר היו ספרים פריטיים, שמשפחת שוקן הוציאו לצורכי המשפחה, לרגל אירועים כחתונה וכיום הולדת. כמו כן הדפיס שפיצר את נאום פרס נובל של עגנון ב-120 עותקים ונתן את כולם במתנה לסופר, שהיה ידידו הקרוב. גם ספרים אחרים של "ספרי תרשיש", הפכו במשך השנים לפריטים נחשקים בידי אספני ספרים, אף שלא נועדו להיות כאלה, קרי, לא היו ממוספרים, אך יצאו במהדורות קטנות רק משום שלא היו להם דורשים בזמנו. כך, למשל, לאחר מותה של אלזה לסקר-שילר, בשנות ה-40, הוציא שפיצר לאור את העיזבון שלה, שירים בגרמנית, בשם "פסנתרי הכחול". הכריכה היא ציור בצבע כחול שהמשררת ציירה בעצמה. הספר יצא לאור

---

⁴⁵ רות מלניקוף טוענת כי האיורים נעשו על ידי אמנים נוצרים אנטישמיים. ראו: Mellinkoff, R. (1999). **Antisemitic Hate Signs in Hebrew Illuminated Manuscripts from Medieval Germany**, Jerusalem : Center for Jewish Art, Hebrew University of Jerusalem.

במאתיים עותקים בלבד, עקב חוסר הביקוש. שפיצר לא ציין על גבי הספר את שם ההוצאה בגרמנית, מפני שהייתה בארץ התנגדות לפרסום בשפה הגרמנית והוא פחד שמא יפגעו בו. לימים היה הספר לפריט יקר מאד לאספנים.

בשנת 1975, לרגל יום הולדתו ה-75, נערכה תערוכה מספריו של שפיצר במכון שוקן למחקר היהדות. "בכל הספרים האלה ניכרת יד אמן", כתב אז קצנשטיין, שהתמוגג מ"העיצוב המעולה":

תענוג רב הוא לעיין ולהסתכל בשער או בעמוד ואפילו בעטיפה של הספר. תמיד לפנינו עיצוב משובח ביותר, והמתבונן ביצירות אמנות אלו משוכנע, שאין דרך טובה יותר מן הפתרון הטיפוגרפי שלפנינו. ולא נגזים, כשנאמר, כי אין רבים בין העוסקים בטיפוגרפיה העברית, שלא רק יודעים את אמנות עיצוב הספר העברי, אלא גם שולטים באמנות זו שליטה גמורה ומעולה [...] [שפיצר הוא] לא רק בעל מלאכה ממדרגה ראשונה, הוא אמן במלוא מובן המלה. כמו שנהנים כשלוקחים ליד חפץ אומנותי, כך התענוג מן הספרים שהוא טיפל בהם. כל ספר, ולא חשוב אם הוא הדפסה פרטית במהדורה מצומצמת, או ספר שנדפס אפילו לשימוש בבתי הספר [...] תמיד לפנינו ספר שהוא פרי עבודת מחשבה רבה. מותר להכריז, שהספר העברי היפה הוא 'התגלית' של ד"ר שפיצר (קצנשטיין, 7/11/75).

ב-1951 זכה הספר של "ספרי תרשיש", "משא אהבתו ומותו של הקורנט כריסטוף רילקה" לרילקה, בתרגומו של שנהר עם איורים של אביגדור אריכא, בפרס הבינלאומי הראשון לעיצוב הספר והיה הספר הישראלי הראשון שזכה בפרס יוקרתי זה. קצנשטיין סיפר גם, כי כאשר ביקר בספריה העירונית של ניו יורק בשנת 1966, בתערוכה של ספרים עבריים, מחציתם היו מבית היוצר של שפיצר "והעידו על יכולתו להקנות לספר העברי מקום מכובד" (קצנשטיין, 7/11/75).

עבודה עם בתי דפוס בירושלים ותרומה לפיתוח ענף הדפוס בארץ

שפיצר תרם רבות להתפתחות ענף הדפוס הצעיר בישראל אף-על-פי שמעולם לא היה בעלים של בית דפוס ולא עבד מעולם בעבודת כפיים בתחום זה; "אבל היה לו כשרון ועיץ, והוא ידע להדריך מדפיסים בבתי הדפוס שעימם עבד", אומר אמיתי שפיצר. הדרישות של משה שפיצר היו קפדניות. הבן אמיתי מסביר מה הן האיכויות, שהופכות הדפסת ספר למעשה אמנות – אותן איכויות שאביו דרש מהמדפיסים:

צריך נייר שאפשר להדפיס עליו, שלא יהיה שקוף, צריך כיוון נכון של סיבי הנייר כאשר מכניסים אותם למכונה, קיפול לאורך הסיבים. הדפסת צד אחד של עמוד צריכה להיות חופפת באופן מוחלט לצד השני. מספרי העמודים צריכים להיות בדיוק באותו מקום וגם כותרת בגובה אחיד, במקום מוגדר מאד, זאת כדי שהעיץ תהיה באותו מקום לאורך כל הספר. צריך כריכה מאיכות מעולה שתחזיק הרבה שנים, תשמור על הספר, תיראה יפה ויהיה נעים להחזיק אותה ביד, תציג את הספר בצורה סימפטית. אבי לא חשב שהספר צריך לפרסם את עצמו. הוא לא פיתח את קישוט הכריכה. אבל הקישוט על הדש צריך שיהיה מעוצב יפה. כל הספר הוא מכלול אחד. גם הכריכה – צריך להיות כיוון ברור של החיתוך ושימוש בחומר גלם ברמה גבוהה. כדי שהכריכה לא תתעגל אחר כך, כפי שקורה לספרים רבים, יש להשתמש בקרטון שעמד לפחות שנה במחסן והתייבש באופן אחיד בכל הפינות. יש לחתוך אותו נכון, בפינות לא אכזריות. התפר על גב הספר צריך להיראות אסתטי, עם חוטם שהם שארית דקורטיבית מהימים שבהם תפרו ספרים ביד. עומק הנייר מתחת לקצה הכריכה צריך להיות בדיוק נעים לעין ולא עמוק מדי. עליו לבלוט מעל הנייר כדי להגן אבל לא יותר מדי. כל העיצוב הוא פונקציונלי.

השיקול המסחרי לא עניין את שפיצר ודרישותיו הקפדניות עוררו את זעמם של כמה בעלי דפוס. לדברי אמיתי שפיצר, "אבי כפה על בתי דפוס לעבוד לפי דרכו. אבל על אף הדרישות מצא מספר קטן של בתי דפוס שהיו מוכנים לעבוד עמו, ויצרו את הסטנדרט המודרני של הדפוס העברי". לדבריו, "העבודה לא היתה רווחית – היו הרבה תיקונים, הרבה הגהות, שינויי עימוד ועיצוב לאורך ספרים שלמים, שדרשו המון עבודה ודיוק גדול מאד בהפעלת מכונות הדפוס. לפעמים הצטרכו לפזר טקסטים ולעשות עבודה מחדש". אבל ההטבה שזכו לה בתי הדפוס, שעבדו עם שפיצר, היתה לימוד המקצוע וכן עבודות הדפסה שהם קיבלו מתוקף תפקידיו בסוכנות ובמוסד ביאליק.

יוליוס מספר, כי זמן מה לפני הקמת המדינה, כשנפתחה בירושלים מגמה ללימודי הדפוס בבית הספר המקצועי של "הדסה" (כיום: מכללת הדסה), החל שפיצר לסדר ולהדפיס שם מספריו. תלמידיו לשעבר "מספרים שכבודו בעיניהם היה כה גדול, שלא העזו, אפילו כשהיו להם השגות, למרוד בהוראות שנתן. לפעמים לא הבנתי מה יצא מזה, מספר אחד מהם, 'לא ידעתי מה הוא רוצה, אבל לא העזתי להתנגד. כשנגמרה העבודה ראיתי כמה צדק. הוא ראה כנראה בדמיונו מה יהיה המראה הסופי'" (יוליוס, 2/12/83).

יוליוס גם תמצת את סוד גדולתו של שפיצר כמעצב ספרים:

הוא שאף לסגנון טיפוגרפי טהור, שפירושו: טהור מכל קישוטים ומבוסס אך ורק על אמצעים טיפוגרפים, כגון אות לסוגיה וגדליה, כותרות בגודל מתאים, יחס נכון בין השולחן לשטח המודפס, שער מתוכנן היטב, עמוד שחלקיו תואמים זה את זה ומעל לכל – שני עמודים של ספר היוצרים יחד מראה אסתטי והרמוני ואותו דבר בלתי ניתן להגדרה, 'אווירה' של ספר יפה, ויהי תוכנו אשר יהיה (יוליוס, 2/12/83).

חידושי אותיות עבריות

באותה העת עמד רק מגוון קטן של אותיות לרשות הדפוס העברי והתגלה צורך בעיצוב אותיות חדשות. שפיצר עסק הן בעיצוב האותיות והן בייצורן. לתכלית זו האחרונה הקים את המפעל "יציקת אותיות" ובו שלושה עובדים, לייצור תבניות ליציקת אותיות. עד אז יובאו התבניות מחוץ לארץ והאותיות בבתי הדפוס היו, כאמור, ישנות ושחוקות. בעבודה הנדסית מדויקת מאוד ובסוג מיוחד של מתכת עוצבו התבניות החדשות ובהן אותיות חדשניות. המפעל לא הצליח מסחרית, כמעט פשט את הרגל, ונמכר. שפיצר ועמיתיו הספיקו ליצור קטלוג אותיות עבריות למכירה בארץ, שנעשה ברבות הימים פריט לאספנים.

שפיצר כתב מאמר מקיף בשם "על האותיות שלנו". במאמר זה, המכיל דוגמאות מצולמות רבות של כתב עברי מתקופות קדומות ועד לאותיות בנות זמננו על מצבות ובכתבי קודש מכל עדות ישראל, קובל שפיצר על "ירידה מתמדת בצורת אותיות הדפוס שלנו"⁴⁶ ועל הקשיים הכרוכים בדפוס האותיות העבריות לעומת כתב האלפבית המקובל בארצות המערב. שפיצר הציע פתרונות: "אם על-ידי חידוש צורתן של האותיות הטובות ביותר שנחקקו בעבר, ואם על-ידי ניסוחים חדשים של אותן הצורות... בדרך זו, אם נלך בה מתוך כווד ראש ומצפון רגיש, נוכל אולי להגיע לצורת אות דפוס שתהיה יפה לצרכים המודרניים של ההדפסה מבלי להתרחק מן הצורות המקובלות ריחוק עקרוני, ותהיה הולמת את הפסיכולוגיה של הקורא בן ימינו שאינו רגיל להישגים של ההדפסה הלועזית" (שפיצר, תש"ח: 500).

כך כתב מאיר סדן באתר העוקץ-טיפוגרפיה: "לד"ר שפיצר, מלבד עבודתו כמעצב ספרים ומו"ל, יד בכמה מהאותיות העבריות הקלאסיות. הוא עזר להרי קארטר בהכנת כתב 'בצלאל', בראשית שנות ה-40; סייע לאיתמר דוד

⁴⁶ ראו בהרחבה: שפיצר, מ. (תש"ח-תשי"ב) "על האותיות שלנו". עלי עי"ן. מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה (עמודים 480-501). ירושלים: חמו"ל.

בפיתוח אות 'דוד'; יצר את המשקלים הקלים של אות 'הצבי', לאחר שהמעצב המקורי של האות, צבי האוסמן, נפטר לאחר סיום העבודה על המשקל העבה; עיצב את האות הקורסיבית 'רהט' במסגרת עבודה עם משרד הגרפיקאים רוטשילד-ליפמן; חקק את האות הבלתי שגרתית 'רוממה' ותיקן את נוסח ה-10 פונקט של אות 'גיל' מאת הטיפוגרף הבריטי אריק גיל⁴⁷. את רוב העבודות הטיפוגרפיות של שפיצר אפשר לראות הן בתוצרי "ספרי תרשים" והן באלה של הוצאות אחרות.

אמיתי שפיצר: "היה צורך לפתח אותיות מודרניות וקלות וזוויתיות. אבי יצק וסיפק את אות הצבי לבתי דפוס, בעיקר למודעות ולכותרות. במקביל עיצב מספרים שמתאימים לאות המודרנית. הצבי התקבלה מאד יפה בשוק הישראלי. אחר כך נוצר דוד. אבי תמיד הדפיס את הספר הראשון בכל אות – להראות שאפשר להשתמש בהן". "כלב חוצות" של עגנון היה הספר הראשון באות דוד, מלווה בעיטורים של אביגדור אריכא. הספר יצא בתחילת שנות ה-60. אחריו הדפיס שפיצר באות זו את איגרת האפיפיור יוחנן ה-23. "בספרים שהוציא אבי היה שילוב של טקסט אמנותי, עיצוב אמנותי, תמונות אמנותיות, ביצוע מושלם ומדויק של עבודת הדפוס, ובקיצור מלאכה של פעילות אמנותית ישראלית".

בשנות ה-40, במהלך שיתוף הפעולה של שפיצר עם ש"ז שוקן, שעמדנו עליו לעיל, מימש שוקן את עניינו בפיתוח האות העברית. הוא הצהיר: "כבר כמה זמן אני נחוש בדעתי להמשיך את הכנותי רבות השנים ליצירת אות עברית חדשה [...] אמנם, הטיוטה המכרעת לאות העתידית תהיה זאת בה אני משתתף באופן פעיל ושלגביה אני מחליט" (שפר, תשנ"ה: 72–73).

ב"ספרי תרשים" בחרו בקפידה אנשי מקצוע ופיקחו על מלאכתם בשערי ספרים, בכותרות ספרים ובכריכות ספרים. אחת מהם הייתה פרנציסקה ברוך והיא

---

⁴⁷ ראו בהרחבה באתר "העוקץ" הבוחר את התפתחות הטיפוגרפיה: המאמר "עבודתו החלוצית של משה שפיצר" (<http://www.oketz.com/8.html#more>), נדלה לאחרונה: 7/16).

עיצבה את אות שוקן בעבור כותרת עיתון 'הארץ'. בשנת 1949 הוחל בהדפסת ספרי שוקן באות החדשה, שנקראת 'אות שוקן' או 'שוקן-ברוך'. הספר הראשון, שהודפס באות החדשה, היה תרגום עברי לאוטוביוגרפיה "מסה ומעש" של חיים ויצמן. התוכנית הייתה, שספר היובל "עלי עי"ן" לכבוד יום הולדתו של זלמן שוקן יהיה הראשון שהאות החדשה תוצג בו, אלא שהוצאת הספר התעכבה במשך שנים והוא יצא רק בשנת 1952.

במבוא לקטלוג אותיות מודפס של ההוצאה, שיצא לאור בשנת 1955, לא הוזכר שמו של זלמן שוקן – ולא שמו של שפיצר – ונאמר, כי מי שיזם את האות החדשה היה גרשום שוקן בעזרת פרנציסקה ברוך. באות שוקן הודפסו כמה ספרים ועטיפות. זו היא אות ייצוגית, שאינה מתאימה לקריאת טקסטים ארוכים (אורכך, 22/7/87), אשר על-כן הצטמצם השימוש בה וניתן למצוא אותה בעיקר בכותרת עיתון "הארץ"⁴⁸. כיום, בתקופת הדפוס האלקטרוני והעיצוב בתוכנת מחשב, אולי פוחת-עד-נעלם מקום לאמנות כמו זו של משה שפיצר, אולם הישגי התפישה שלו שרירים וקיימים בתרבות הישראלית.

מעלילות הדורות הראשונים בהוצאת שוקן וסיפור "ספרי תרשיש", הכרוכה בה, נעבור אל שושלת מו"לים עבריים אחרת: משפחת זמורה.

---

⁴⁸ מתבקשת הרחבה על פרנציסקה ברוך, שהחלה את קשריה עם זלמן שוקן עוד בשנת 1926, עת הזמין אותה שוקן לכתוב את שמות הספרים שבספרייתו. ברוך הגיעה לשוקן לאחר שזכתה להכרה כבעלת כשרון לעיצוב וציור אותיות. במקביל לעבודתה אצל שוקן, עבדה בלשכת הממונה על העיצוב האמנותי של רפובליקת ויימאר, והייתה שותפה בעיצוב סמל העיט של הרייך. בשנות השלושים עלתה בגפה לישראל וכאן עיצבה את לוגו עיתון הארץ המשמש עד היום. עם קום המדינה השתתפה בעיצוב סמלי ישראל: הדרכון, סמל העיר ירושלים, שטרות כסף וסמלי מוסדות. ראו עוד בדף-קטלוג שהופק לרגל התערוכה **דפוסים משתנים: מלאכת העיצוב של משה שפיצר, פרנציסקה ברוך והנרי פרידלנדר** במוזיאון ישראל (2015–2016). בעמוד מוזיאון ישראל ברשת (נדלה לאחרונה ביולי 2016):

<http://www.imj.org.il/ag/types/page/?id=751>